

3.4. Циклічні коливання і кризи в економіці

Циклічні коливання в економіці були відомі давно, але до початку XIX ст. вони мали здебільшого сезонний характер, що було зумовлено переважанням сільського господарства та особливостями сільськогосподарського виробництва, відсутністю сформованого суспільного характеру виробництва у кожній окремій країні та іншими факторами. З 1825 р. циклічні коливання в економіці відбуваються постійно, через певний проміжок часу. Лише у XX ст. у розвинутих країнах Заходу мали місце 12 циклічних криз. З часу першої такої кризи в економічній теорії з'явилося до 200 концепцій причин її виникнення та сутності. Але ця проблема залишається нерозв'язаною і сьогодні, хоч стає дедалі актуальнішою, оскільки економічна криза вперше за декілька останніх десятиріч вразила і народне господарство України.

Причини і механізм циклічних коливань

Причини циклічності в розвитку економіки. З 1825 р. капіталістична система господарства з певною періодичністю переживає кризи, які виявляються у надвиробництві товарів і неможливості їх реалізації, що спричиняє спад виробництва, зростання армії безробітних, погір-

шення життєвого рівня населення тощо. З цього часу представники різних напрямів і шкіл політичної економії, а згодом економічної науки намагаються з'ясувати причини циклічного характеру виробництва і насамперед криз, виробити рекомендації для їх усунення.

Серед численних спроб розкрити причини цих явищ можна виділити поверхові та наукові. У першому випадку циклічність пояснювали появою плям на Сонці, ритмом рухів Венери та ін.

Науковий підхід до з'ясування причин циклічності та криз застосували представники класичної школи політичної економії. Д. Рікардо такою причиною вважав несправедливість у розподілі багатства. Французький економіст Ж.-Б. Сей стверджував, що пропозиція породжує власний попит, і кризи в усій економіці неможливі. Вони можуть відбуватися лише в окремих регіонах або на окремих ринках товарів. Цю думку не поділяв англійський економіст Т. Мальтус. Він зазначав, що попит має тенденцію постійно відставати від пропозиції, оскільки робітники на свою зарплату купують лише частину продукції, на іншу частину пред'являють попит власники капіталу (на величину їх витрат), а та частка, яка забезпечує отримання прибутку, не знаходить збуту. Для її реалізації потрібні «треті особи» — землевласники, армія, духовенство та ін. Якщо доходів цих осіб недостатньо, може виникнути криза надвиробництва.

Деяко подібної думки дотримувався і швейцарський економіст С. де Сісмонді, але «третьми особами» він вважав дрібних товаровиробників (селян, ремісників). Крім того, вчений пояснював кризи недоспоживанням народних мас, невідповідністю між виробництвом і споживанням.

Уперше системний науковий аналіз економічного циклу і насамперед кризи (як основного його елемента) зробив К. Маркс. Водночас він піддав конструктивній критиці погляди своїх попередників на цю проблему.

Економічний цикл — рух виробництва від початку попереднього до початку наступного чергового спаду.

З часу першої економічної кризи 1825 р. відбувся 21 цикл. Кожний цикл складається з чотирьох основних фаз: криза, депресія, поживлення і піднесення. Основною з них є криза, тому з'ясування причин її виникнення розкриває найважливішу причину циклічності економіки. Оскільки криза має багатоаспектний характер (криза надвиробництва, платіжна, фінансова, валютна тощо), то її виникнення спричинене певним комплексом

внутрішніх суперечностей. Найглибиннішою з них є економічна суперечність між суспільним характером виробництва та капіталістичною формою привласнення його результатів.

З часу виникнення капіталістичного способу виробництва (початок XVI ст.) і виробництво, і привласнення мали приватний характер. Протягом приблизно двох століть приватне виробництво перетворилося на суспільне. Матеріальною основою цього процесу був розвиток великої машинної індустрії. Посилення суспільного характеру виробництва знайшло свій вияв у розвитку і поглибленні суспільного поділу праці всередині галузей народного господарства (особлива форма поділу праці), посиленні зв'язків між підприємствами і галузями промисловості, у зростанні розмірів підприємств, кількості зайнятих на них, збільшенні питомої ваги крупних підприємств у кожній галузі тощо. Розвиток великої машинної індустрії дав змогу значно збільшити обсяг випуску продукції.

Але протягом цього періоду від процесу постійно зростаючого суспільного виробництва дедалі більше відставала форма привласнення. Як і 200 років тому, вона залишалася приватною, тобто більшу кількість створених благ привласнювали окремі капіталісти. Це зумовило переростання суперечності між суспільним характером виробництва і капіталістичною формою привласнення у конфлікт, який вимагав розв'язання. Частково цей конфлікт був розв'язаний під час першої економічної кризи.

Конкретною формою вияву цієї глибинної суперечності було протиріччя між зростаючими масштабами виробництва і відносним звуженням платоспроможного попиту населення. Оскільки у той період не існувало державного регулювання заробітної плати, не було встановлено її мінімального рівня, кожен капіталіст намагався знизити заробітну плату до мінімуму, а тому зменшувався платоспроможний попит населення в умовах неконтрольованого масового виробництва товарів на невідомий ринок. Так виникла криза надвиробництва, її посилила диспропорційність розвитку економіки.

Криза виявляється в нагромадженні товарних мас у гуртовій торгівлі. Підприємці, продавши товари торговельним капіталістам, вважають їх реалізованими і продовжують виробництво у тих самих масштабах. Але з часом масштаби товарообміну скорочуються, торгівля перестає закуповувати нові партії товарів, що призводить до спаду виробництва, банкрутств підприємств, зростання безробіття, а отже, до ще більшого зменшення платоспро-

можного попиту. Торговельний капітал з метою реалізації товарів знижує ціни, що в умовах різкого скорочення виробництва сприяє встановленню ринкової рівноваги (відповідності попиту і пропозиції). Кризовий спад припиняється, й економіка входить у фазу депресії (немає ні спаду, ні піднесення). Криза виникала кожні 10—11 років. Матеріальною основою такої періодичності було масове оновлення основного капіталу.

Перша економічна криза підштовхнула процес еволюції власності. Тому не випадково саме в 30-ті роки починають виникати акціонерні компанії — колективна форма капіталістичної власності. Але процес еволюції економічної власності відставав від темпів та масштабів усупільнення виробництва і праці, що призводило врешті-решт до виникнення нової кризи, початку економічного циклу. Так коротко характеризував причину циклів і криз К. Маркс.

Видатний український економіст М. Туган-Барановський не погоджувався з таким обґрунтуванням. Він розглядав концепцію криз К. Маркса лише як теорію ринку і давав при цьому високу оцінку концепції Ж.-Б. Сея, який причину промислових криз вбачав не в порушеннях у кожній із сфер суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, розподілі, обміні й споживанні), а в неправильному розподілі національного виробництва загалом, обмеженості продуктивних сил суспільства. Підтримуючи тезу Ж.-Б. Сея, М. Туган-Барановський також стверджував, що попит на товари створюється самим виробництвом. Конкретизуючи своє розуміння причин виникнення криз у промисловості, він наголошував, що ці кризи спричинені непропорційним нагромадженням та розвитком галузей і окремих підприємств. Основною причиною циклічних коливань називав диспропорції між рухом заощаджень та інвестицій у галузях, що виробляють засоби виробництва, а також недосконалість регулюючої ролі ринкового механізму у сфері нагромадження й використання суспільного капіталу. Щоб забезпечити постійне зростання виробництва, необхідно, на його думку, здійснювати раціональне регулювання інвестицій.

З погляду сучасної теорії криз у теорії М. Туган-Барановського є багато раціонального. Зокрема заслуговує на увагу його думка про диспропорційність розвитку між галузями, між рухом заощаджень та інвестицій як причини промислових криз, про зростаючу можливість виробничого споживання в реалізації суспільного продукту та ін.

Водночас викликає сумнів його думка про незалежність зростання виробництва від розмірів особистого спо-

живання, про автоматичну залежність попиту від виробництва. Надто аморфним є й пояснення промислових криз нерівномірністю розподілу національного виробництва. Викликає подив і те, що причини цього глибинного явища він не пов'язує з відносинами власності та ін.

Виходячи із сказаного, найлогічнішою є наведена вище думка К. Маркса щодо основної причини економічних криз в умовах капіталізму. Форми вияву цієї суперечності — диспропорція між рухом заощаджень та інвестицій, непропорційність між нагромадженнями та розвитком окремих галузей і підприємств, суперечності між виробництвом і споживанням, виробництвом і розподілом, між планомірною організацією виробництва на окремому підприємстві та стихійним механізмом ринкового регулювання в масштабі всієї економіки та ін.

Як ми вже зазначали, заслуговує на увагу думка М. Туган-Барановського про недосконалість ринкового механізму в регулюванні нагромадження та витрачання суспільного капіталу. Найглибшою за всю історію капіталізму була криза 1929—1933 рр. Виробництво у США скоротилося на 25%, інвестиції — на 79%, з'явилася величезна армія безробітних, криза тривала 37 місяців. Саме тоді стало цілком зрозуміло, що ринкова економіка неспроможна ні подолати, ні зменшити глибину економічних криз.

З цього часу починається широкомасштабне втручання держави в економіку, антициклічне регулювання. Гігантські монополії вивчають ринок, платоспроможний попит населення, прогнозують його і під час кризи свідомо скорочують масштаби виробництва. В наступні десятиріччя почалося масове виробництво товарів тривалого користування (автомобілів, холодильників, телевізорів), які через певний проміжок часу населення намагалося замінити кращими моделями. Так виникає нова матеріальна основа економічного циклу — масове оновлення товарів широкого вжитку. Водночас держава проводить активну амортизаційну політику, спрямовану на прискорення процесу оновлення основного капіталу у повоєнний період. Тому економічний цикл стає коротшим, а кризи — менш глибокими. Замість надвиробництва товарів має місце надвиробництво основного капіталу (коли виробничі потужності навіть у безкризовий період завантажені на 75—80%), немає різкого зниження цін тощо. Саме тому під час кризи 1990—1992 рр. спад промислового виробництва становив 1,9%, а її тривалість — 10 місяців (див. таблицю).

Циклічні кризи ХХ ст.

Роки кризи	Спад промислового виробництва		Роки кризи	Спад промислового виробництва	
	глибина, %	тривалість, міс.		глибина, %	тривалість, міс.
1900–1903	2,0	12	1948–1949	5,8	9
1907–1908	6,4	12	1957–1958	4,1	15
1913–1914	11,5	16	1970–1971	2,6	8
1920–1921	16,4	14	1974–1975	10,7	9
1929–1933	46,0	37	1980–1982	7,2	33
1937–1938	10,8	9	1990–1992	1,9	10

На відміну від попередніх криз у 90-х роках спостерігається їх асинхронність. Так, у 1993 р. у Німеччині, Франції та деяких інших країнах Західної Європи відбувся спад, у 1995–1996 рр. — стагнація, тоді як в Японії економічна криза відбулася лише в 1997–1999 рр. (темпи зростання ВВП у 1997 р. становили лише 1,6% порівняно з 5,1% у 1996 р., а в 1998 р. їх зниження становило 2,5%, в тому числі промислового виробництва — на 7,1%). Тривале економічне зростання у США після 1992 р. значною мірою пояснюється великим і стабільним притоком капіталу, який наприкінці 90-х років щорічно становив у середньому приблизно 550 млрд дол., у тому числі портфельні інвестиції — майже 50 млрд дол. Певний вплив на позитивну динаміку мав приплив капіталу з Росії, України.

У процесі еволюції економічної системи певних кількісно-якісних змін зазнає й основна суперечність капіталізму. Так, з виникненням і широким розвитком акціонерної власності паралельно з приватно-капіталістичним привласненням формується колективне капіталістичне привласнення, частково трудове колективне привласнення, кооперативне та інші форми привласнення створеного національного доходу. У більшості країн зростає питома вага державної власності, в якій поєднуються приватні, колективні та суспільні інтереси. Так, з метою виходу з кризи 1929–1933 рр. і наступного послаблення її глибини держава стала широко впроваджувати громадські роботи (будівництво доріг, комунікацій тощо), встановила мінімальний рівень заробітної плати і т. ін., що збільшило платоспроможний попит населення. Цьому сприяли і виступи трудящих за підвищення заробітної плати. Завдяки цим заходам була послаблена суперечність між платоспроможним попитом населення та пропозицією товарів і послуг, між виробництвом і розподі-

лом, що зменшило глибину економічних криз. Внаслідок цього модифікується сам зміст основної суперечності, одна з її сторін перестає бути лише приватнокапіталістичним привласненням.

Важливих змін зазнають похідні форми основної суперечності. Так, плановірність, яка була обмежена масштабами окремих підприємств, розвивається згодом у межах монополістичних об'єднань, державного сектора економіки і навіть міжнародних економічних об'єднань на зразок ЄС.

Механізм циклічних коливань. Кожен із 22 циклів є унікальним. Але водночас всім їм притаманні певні загальні риси, передусім однакова послідовність у зміні фаз циклу. На різних етапах економічного розвитку суспільства і за різних конкретних умов відтворення цикл і його фази виявляються по-різному. Близьку до ідеальної картину циклу показано на рис. 7.

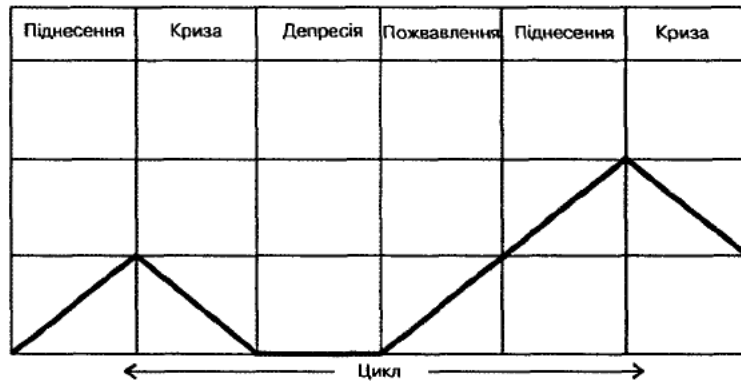

Рис. 7. Рух промислового виробництва

Криза передусім охоплює найчутливіші сфери грошово-кредитних зв'язків, гуртової, а відтак і роздрібною торгівлі. Біржова паніка та масове знецінення капіталу в разі зниження курсів акцій нерідко є симптомами наближення чергового спаду. Розвиток кризи виявляється у нагромадженні товарних мас у гуртовій торгівлі, сповільненні їх просування до споживача, що призводить до зниження загальних показників динаміки промислового виробництва, руйнування капіталу. Відсутність можливості реалізації товару відриває купівлю від продажу. Першими це відчувають продавці. Лише здається, що придбані ними у промисловців партії товарів перейшли у

сферу споживання, насправді вони ще не досягли кінцевого пункту свого руху і залишаються у сфері обігу. Але промисловець вважає свої ринкові проблеми розв'язаними і продовжує виробляти товари у попередніх кількостях. Один потік товарів наздоганяє інші доти, поки не з'ясується, що увесь попередній потік не поглинутий сферою споживання. Масштаби товарообміну різко скорочуються, що спричиняє спад виробництва, зростання безробіття, зниження реальної заробітної плати, прибутків, збільшення масових банкрутств. Зростають потреба у платіжних засобах, попит на гроші. Тому підвищуються ставки позичкового відсотка.

Скорочення виробництва під час кризи триває доти, поки не буде встановлена ринкова рівновага, тобто відповідність попиту та пропозиції. Після цього кризовий спад припиняється, а економіка входить у фазу депресії.

Депресію, застій справедливо порівнюють з післяшоковим станом. Рух капіталу в'ялий. У цій фазі відбувається поступове відновлення перерваних кризою зв'язків, перекидання капіталу у перспективніші галузі, а головне — масове оновлення основного капіталу. Річ у тому, що напередодні кризи маса основного капіталу досягає таких розмірів, що виникає його надлишок, або така його кількість, для якої зниження норми прибутку не врівноважується зростанням її маси. У цьому разі додаткові інвестиції не приносять додаткового прибутку, засіб обмежується метою. У період кризи основний капітал руйнується фізично або знецінюється. Зв'язок депресії з кризою полягає передусім у відновленні основного капіталу, але вже на новому, вищому технічному рівні. Тому в наступному циклі економіка досягає вищого піднесення.

Пожвавлення — наступна фаза циклу — відрізняється тим, що тут уперше після початку кризового спаду зростає попит на засоби виробництва та робочу силу, відновлюється економічне зростання, збільшуються прибуток і заробітна плата. В суспільній свідомості живе сподівання на краще. Під час пожвавлення відновлюється докризовий рівень економічного розвитку і готується майбутнє піднесення.

Піднесення характеризується тим, що економіка виходить на рівень, який перевищує попередні рівні. Економічне зростання прискорюється, поліпшуються всі показники ринкової кон'юнктури, передусім збільшується платоспроможний попит. Це сприяє зростанню товарних цін, збільшенню прибутку і стимулює пропозицію. Особливо значних розмірів досягають кредитно-фінансові опера-

ції, а також спекулятивні операції на біржах. Але саме у цей найбільш сприятливий для економіки період в її надрах зрють передумови майбутнього спаду. До певного часу розвиток цих передумов приховують багатоланкова та розгалужена торговельна мережа, розвинута кредитна система, штучні дефіцити внаслідок спекуляцій на зростанні цін. І лише в період кризового спаду стає очевидним справжній стан речей, справжні масштаби нерівноваги ринкової економіки. Ринкова рівновага, якщо розуміти її як збіг сукупного попиту та сукупної пропозиції, є короточасною, випадковим станом економічної системи.

Між коливанням попиту та змінами обсягу інвестицій існує безпосередній взаємозв'язок. Зростання попиту — як на споживчі товари, так і на засоби виробництва — зумовлює збільшення інвестицій у потужності, за допомогою яких ці товари виробляються. Відповідно зниження попиту призводить до скорочення інвестицій. *Принцип акселерації* відображає той факт, що повна зміна попиту в будь-який бік спричиняє значно більшу зміну в обсязі капіталовкладень. Тобто інвестиції реагують на зміну попиту прискореною зміною (лат. *accelegero* — прискорюю). Відповідно до принципу акселерації, якщо його розглядати у найбільш загальному вигляді, розмір інвестицій є функцією від зміни сукупного попиту (доходу).

Принцип акселерації відображає спорадичні, надзвичайно різкі та відчутні для економіки зміни у капіталовкладеннях під дією попиту, що коливається. А це слід розглядати як фактор нестабільності економіки.

Антициклічні заходи економічної політики держави.

Антициклічне регулювання економіки — свідомі й цілеспрямовані дії держави, а частково могутніх корпорацій і наднаціональних органів на промисловий цикл з метою зменшення глибини циклічних криз, стабілізації господарської кон'юнктури і темпів економічного зростання.

Найважливішу роль в цьому регулюванні відіграє держава. Основою антициклічного регулювання є антикризове регулювання. Вперше в історії розвитку капіталістичного способу виробництва воно було застосоване у США під час кризи 1929—1933 рр. Зокрема, з метою виходу з найглибшої економічної кризи держава організувала і забезпечила широке проведення громадських робіт (будівництво доріг, мостів та ін.) за кошти державного бюджету, закуповувала надлишки продукції, надавала допомогу розореним компаніям, здійснювала виплати безробітним тощо. Теоретично обґрунтував необхідність

антикризового регулювання економіки англійський економіст Дж. Кейнс.

Після Другої світової війни у більшості розвинутих країн світу були розширені антикризові заходи держави, а також доповнені певними антициклічними засобами щодо пом'якшення антициклічних коливань. Зокрема, антикризові заходи були розширені за рахунок стимулювання житлового будівництва (державна страхує і гарантує отримання кредитів на житлове будівництво, регулює терміни погашення кредитів, розмір відсотка та ін.), проведення політики прискореної амортизації, надання податкових знижок при встановленні нового устаткування, зниження податків на прибутки корпорацій та ін.

Особливості антициклічного регулювання значною мірою зумовлені домінуванням монополій (у тому числі олігополій) в економіці. Відомий англійський економіст Е. Чемберлін переконливо стверджував, що навіть за відсутності угод (письмових або усних) ціни на олігополістичному ринку вищі, ніж на конкурентному, а обсяг виробництва нижчий. Він та інші західні вчені вказували на відсутність гнучкості цін, їх рухливості порівняно з періодом вільної конкуренції. Якщо раніше ціни під час економічної кризи різко знижувалися, то в умовах панування колективних монополій (тобто олігополій) вони залишаються незмінними або навіть зростають. Це зумовлено тим, що олігополії скорочують обсяги виробництва з метою недопущення надвиробництва товарів і зниження цін.

Цій негативній тенденції може протистояти лише діяльність держави щодо стимулювання грошового попиту за допомогою відповідної грошово-кредитної політики. Цей метод активно використовувався у повоєнний період і сприяв скороченню глибини й тривалості економічних криз. Темпи зростання грошової маси, як правило, були вищими (5—8%), ніж це рекомендували монетаристи (до 3% щорічно). Проте значне прискорення зростання грошової маси наприкінці 60-х — на початку 70-х років призвело (разом з дією інших факторів, наприклад, різке підвищення цін на нафту в період енергетичної кризи) до посилення інфляційних тенденцій — темпи зростання цін в середині 70-х років становили понад 10%.

Тому у 80-х роках уряд почав обмежувати темпи зростання грошової маси. Засобами досягнення цієї мети стало проведення жорсткої кредитно-грошової політики. Зокрема, у період високої економічної активності (або «перегріву» економіки за класифікацією західних учених) держава значно підвищує норму відсотка, що спри-

чиняє подорожчання кредиту. Під час депресії та кризи держава знижує ставку відсотка і здешевлює кредит. Це зумовлено тим, що встановлена центральним державним банком норма відсотка впливає на розмір відсотка, за яким банки надають позичку своїм клієнтам. Комерційні банки у США майже 12% своїх активів зобов'язані зберігати у вигляді касового резерву в Центральному банку. Тому розширення кредитів залежить від величини приросту банківських пасивів, а комерційний відсоток (за яким банки надають позички клієнтам) — від облікової ставки відсотка, яка є нижньою межею ефективності надання кредитів Федеральною резервною системою. У ФРН Федеральний банк встановлює для кожного кредитного інституту ліміти переврахованих векселів (у межах яких він купує в них придатні для переврахування векселі), що обмежує обсяги кредитів під врахування векселів, які надаються кожному банку. Це, у свою чергу, впливає на обсяг грошової маси.

Перевага цього методу антициклічного регулювання в тому, що його можна застосовувати дуже оперативно (без прийняття відповідного закону). Важливо лише точно визначити час підвищення або зниження відсоткової ставки.

З метою розширення сукупного попиту держава у фазах кризи і депресії знижує ставки оподаткування на прибутки, заробітну плату, надає пільги за умов прискореного списання вартості основних фондів, що є засобом стимулювання інвестицій у недержавний сектор економіки. Під час кризи уряд збільшує обсяг прямих капіталовкладень у державному секторі, насамперед у галузі економічної й соціальної інфраструктури (сферу транспорту і транспортного будівництва, електро-, газо- і водопостачання, житлове будівництво, атомну енергетику та ін.). У 1948—1949 рр., щоб зменшити глибину економічної кризи, держава збільшила обсяг інвестицій удвічі (порівняно з 1946 р.). Проте в наступний період обсяг державних капіталовкладень у багатьох розвинутих країнах світу поступово скорочувався.

У фазі піднесення держава збільшує податки, відсоткові ставки, скасовує податкові пільги, зменшує обсяги прямих капіталовкладень, що гальмує процес надмірного «перегріву» економіки, послаблює суперечність між виробництвом і споживанням, згладжує різкі коливання при переході від однієї фази промислового циклу до іншої.

Водночас між вжиттям заходів щодо кредитно-грошової політики і певним результатом минає тривалий про-

міжок часу. Так, згідно з оцінками західних учених, цей лаг за умов циклічного спаду становить від 5 до 20 місяців, а в період піднесення — 10—24 місяці. З найбільшим запізненням діють методи податкового регулювання, що значною мірою зумовлено тривалістю законотворчого процесу. Тому важливо мати чіткий економічний прогноз механізму протікання економічного циклу.

Антициклічне регулювання здійснюється економічними, правовими та адміністративними методами. До адміністративно-правових методів належать зміна патентного законодавства, амортизаційних правил (ухвалення відповідних законів), прийняття нових законів про податки або поправок до діючих директивних документів центрального уряду.

У розвинутих країнах світу антициклічне регулювання стало в повоєнний період одним із важливих факторів послаблення глибини економічних криз, подовження фази пожвавлення та піднесення і відповідно скорочення фаз кризи і депресії та інших форм модифікації економічного циклу. Водночас воно неспроможне подолати циклічний характер виробництва, усунути важливі суперечності суспільного відтворення.

З боку олігополій антициклічне регулювання здійснюється певною мірою через вироблення ними узгодженої політики, виконання державних програм та ін. Водночас їхні дії нерідко суперечать політиці держави у цій сфері. Наднаціональні органи в країнах ЄС здійснюють значною мірою уніфіковану промислову, структурну, податкову, амортизаційну та інші форми політики, що є важливим фактором антициклічного регулювання.

Причини економічної кризи в Україні

Причини, успадковані від колишнього СРСР. Слід насамперед зауважити, що, на відміну від класичної кризи, яка розглядалася вище, в Україні, як і в інших країнах СНД, з кінця 1990 р. триває не криза надвиробництва, а криза недовиробництва. За своїми масштабами вона не має аналогів у світі. Так, у США в 1929—1933 рр. спад виробництва не перевищував 25%, в СРСР під час Другої світової війни становив 20%.

Причини соціально-економічної катастрофи в Україні доцільно поділити на три основні групи. До першої належать ті, що були успадковані від колишнього СРСР; до другої — спричинені діями «реформаторів» з часу прого-

лошення незалежності України; до третьої — причини, зумовлені необхідністю самої трансформації існуючої економічної системи, перехідним періодом такої трансформації, який, як свідчить досвід інших країн, не може не відбуватися у формі різних за глибиною криз, потрясінь.

Ці три групи (або підсистеми) причин органічно пов'язані між собою. Основними причинами першої групи (успадковані від колишнього СРСР) є:

1) майже повне або тотальне одержавлення економіки, власності. За цих умов 92% всіх засобів виробництва перебували у руках держави, і ними розпоряджалися загальносоюзні міністерства й відомства. Внаслідок цього в економіці був майже цілком відсутній плюралізм форм власності (колгоспно-кооперативна форма власності була значною мірою також одержавленою) і відповідних форм господарювання, що виключало дію такої могутньої руйнівної сили розвитку, як конкуренція між товаровиробниками різних форм власності за здешевлення продукції, за зростання якості виготовлених товарів і послуг, за споживача. Це в кінцевому підсумку спричиняло надзвичайно низьку конкурентоспроможність промисловості СРСР на світових ринках (лише приблизно 12% продукції промисловості вважалося конкурентоспроможною), експорт на ці ринки переважно енергоносіїв (майже 70%), існування затратної, «самоїдської» економіки. Так, на 1% національного продукту в СРСР витрачалося у 6—8 разів більше енергії, ніж у країнах Заходу. Нафтомісткість продукції була майже в 10 разів вищою, ніж у цих країнах;

2) наявність глибоких диспропорцій в економіці. Так, частка групи «А» (галузей, в яких вироблялися засоби виробництва) становила 70%, групи «Б» (галузей, в яких вироблялися предмети споживання) — 30%, а в розвинутих країнах Заходу існує обернене співвідношення. Це означало існування економіки, орієнтованої не на людину, а на виробництво заради виробництва;

3) панування командно-адміністративних важелів у народному господарстві за майже цілковитої відсутності економічних (за допомогою податкової, кредитної, фінансової політики тощо) важелів. Тобто антидемократичний характер управління державною власністю і державними підприємствами;

4) зосередження 95% всієї власності, розташованої в Україні, в руках загальносоюзних міністерств і відомств. Тому на території нашої держави створювалися «гнилі» моря, будувалися атомні станції поблизу великих міст,

зосереджувалася надмірна кількість «брудних» виробництв тощо. Власність загальносоюзних міністерств і відомств колишнього Радянського Союзу перейшла у власність Української держави. Виняток становить лише частка України в золотому, алмазному фондах, у власності представницьких органів за межами колишнього СРСР (посольства, консульства тощо). Це, на перший погляд, перестало бути в Україні фактором руйнівної дії. Але насправді це не так, оскільки лише Чорнобильська катастрофа лежить важким тягарем на плечах України, а її негативні наслідки позначаються на житті багатьох поколінь;

5) відчуження трудящих від засобів виробництва і результатів праці, від самого процесу праці. Тобто відсутність дієвих стимулів до праці, панування зрівнялівки, відчуження від управління власністю, від економічної влади на підприємстві. Найбільше таке відчуження до нічийної власності виражалось у масовому її розкраданні;

6) значна мілітаризація економіки. На військові цілі витрачалось до 35% ВВП, або майже 250 млрд крб. на рік (хоч офіційно названі М. Горбачовим дані були в декілька разів нижчі). В Україні після розпаду колишнього Радянського Союзу залишилося до 30% військово-промислового комплексу (ВПК) СРСР, майже 80% підприємств галузей машинобудування були втягнуті у виробництво зброї;

7) надмірна централізація при перерозподілі національного доходу через державний бюджет. Так, з республік вилучалось до 70% створеного національного доходу, значна частина якого згодом поверталася до них через механізм загальносоюзного фінансування розвитку освіти, охорони здоров'я, інвестицій тощо. Це означало зрівнялівку в розподілі створеного національного доходу незалежно від результатів праці кожної республіки колишнього СРСР;

8) політика пограбування села. Вона виявлялася у «перекачуванні» значної частини створеного сільськими працівниками національного доходу на користь промисловості через механізм цін і низький рівень продуктивності праці;

9) значна монополізація економіки (див. тему 2.3);

10) слабке використання ринкових важелів в управлінні економікою, зокрема в процесі ціноутворення, в процесі керівництва підприємствами з боку загальносоюзних та республіканських міністерств і відомств;

11) величезне фізичне та моральне зношування основних фондів, низька продуктивність праці. Фізичне зно-

шування у промисловості становить майже 60%, моральне — 90%.

Ці причини (у колишньому СРСР) призвели до того, що в середині 80-х років значно знизились темпи зростання економіки, практично не підвищувався життєвий рівень населення і т.ін. Це усвідомлювало тодішнє керівництво Радянського Союзу. Тому й почало так звану «перебудову». Але можна переконливо стверджувати, що навіть за умов подальшого існування СРСР не відбулося б такого обвального падіння виробництва, катастрофічного зниження рівня життя та інших кризових явищ у соціально-економічній сфері, як це сталося після завоювання суверенітету республіками колишнього СРСР. Одним з доказів цього був пошук нових форм економічного розвитку, впровадження деяких реформ. Зокрема, наприкінці 80-х років в СРСР відроджуються акціонерні товариства, інтенсивно обговорюються питання регіонального госпрозрахунку тощо.

Але це не означає, що поглиблення соціально-економічної кризи спричинене суверенітетом України, здобуттям нею державної незалежності. Прагнення до незалежності і здобуття її — закон розвитку світової цивілізації Річ у тому, що люди, які прийшли до влади, не розуміли сутності державного суверенітету, наприкінці ХХ ст. вони прагнули домогтися повного або абсолютного суверенітету, якого нині не має жодна країна світу.

Причини зумовлені діями реформаторів. Такими причинами є:

1) розрив господарських зв'язків з країнами колишнього СРСР, насамперед з Росією, що призвело до втрати Україною значної кількості традиційних ринків збуту, до зупинення багатьох підприємств через відсутність комплектуючих виробів тощо. І це не дивно, оскільки лише 20% промислового виробництва мали завершений технологічний цикл. Об'єктивним, але несприятливим для України при розв'язанні цієї проблеми є те, що Росія втратила інтерес до виготовлених у нашій державі приладів, машин та деяких інших видів продукції через значне зростання енергомісткості, а отже й собівартості продукції. Тому навіть ті вироби, в яких вона зацікавлена, не можуть бути реалізовані на її ринку, оскільки вони дорожчі від зарубіжних аналогів на 30—50%. Проте далеко не всі господарські зв'язки були раціональними (мали місце зустрічні перевезення, великі транспортні

витрати і т.ін.). Але їх треба було замінювати на ефективніші поступово;

2) впровадження у практику теорії вільної ринкової економіки (тобто вільного ціноутворення, вільної конкуренції тощо). Така система існувала в попередні століття (максимум до кризи 1929—1933 рр.) і не існує нині у жодній країні світу. Ця політика знайшла вияв у необґрунтованій шоківій лібералізації цін, що, на думку її авторів, повинна була стимулювати виробництво, вилучити зайві гроші. Але при цьому забули одну деталь: у 80% населення таких грошей не було;

3) різке руйнування системи державного управління народним господарством, в якому домінувала державна власність;

4) ігнорування досвіду передових країн Заходу в регулюванні національної економіки, в якому органічно поєднуються методи державного регулювання з використанням ринкових важелів. Тобто впадання з однієї крайності в іншу — командно-адміністративної системи у вільну ринкову економіку;

5) домінування ідеології вільної ринкової економіки в українському парламенті, внаслідок чого більшість некомпетентних у сфері економіки парламентарів прийняла переважну кількість «непрацюючих» законів. Це означає відсутність науково обґрунтованої правової бази для здійснення пакету економічних реформ. Крім того, не було створено надійного механізму реалізації багатьох законів;

6) непродумане (без відповідної наукової концепції) впровадження купона. Купоно-карбованці не були оформлені як валютні ресурси власної (національної) банківської системи, не мали надійного захисту. Це стало однією з причин катастрофічного знецінення купона. Замість функції захисту національного ринку він став засобом його спустошення. Так, купуючи нафту в Росії по 90 дол. за 1 т наприкінці 1993 р., Україна повинна була поставити товарів приблизно на 250 дол. На впровадження купоно-карбованця Україна витратила кілька десятків мільйонів доларів;

7) відсутність раціональної валютної політики, зокрема невміння встановлювати раціональний валютний курс;

8) доларизація української економіки (тобто вільне обертання американського долара та інших іноземних валют на території країни), що дало змогу збагатитися тіньовим структурам;

9) прийняття численних декретів, постанов уряду тощо, які поставили у невигідне становище виробника (на-

приклад, непомірний податковий тягар) й у привілейоване — посередника. Крім того, такі декрети нерідко суперечили один одному, сіючи правовий хаос у законодавстві, нестабільність і непередбачуваність;

10) відсутність обґрунтованої концепції зовнішньоекономічної діяльності, валютного регулювання, внаслідок чого значні валютні ресурси України залишилися за кордоном;

11) відсутність надійної фінансово-банківської системи, раціонального регулювання НБУ діяльності комерційних банків, внаслідок чого ті отримували стократні прибутки, наживалися на конвертації тощо і тому не були зацікавлені у подоланні інфляції. Можливість для такої наживи давали недосконалі закони. Сам НБУ вдався до монетаристських методів управління діяльністю комерційних банків. Крім того, в діяльності банківської та фінансової систем України повільно впроваджувалися сучасні методи й засоби обліку і контролю. Це призвело до масового перекачування посередницькими структурами безготівкового грошового обігу у готівковий, що, у свою чергу, зумовило величезний додатковий попит на готівку, зосередження у тіньових структурах майже половини всієї грошової маси;

12) кланово-номенклатурний характер роздержавлення приватизації, внаслідок якої створена працею багатьох поколінь державна власність перейшла до рук невеликої кількості осіб;

13) втілення на практиці програм західних експертів (у тому числі різних міжнародних економічних організацій). Найбільш виразно це виявилось у впровадженні НБУ монетаристських методів регулювання економіки, до того ж у дещо спрощеному вигляді. У цьому плані доцільно навести висловлювання економічного радника британського парламенту Д. Росса щодо економічної політики Росії, оскільки воно цілком стосується і України: «Росія з намови МВФ пішла шляхом деіндустріалізації економіки». Значне відставання в оплаті робочої сили, тоді як ціни на більшість інших товарів досягли або навіть перевищили світовий рівень. Таке відставання є основною причиною звуження внутрішнього ринку предметів споживання, а відтак і ринку засобів виробництва та ін.;

14) значне збільшення управлінського апарату;

15) надмірний централізм в управлінні економікою, ігнорування вимог регіонального управління, за якого

значно більшу свободу дій треба дати регіонам та областям України;

16) відсутність науково обґрунтованої політики ціноутворення. Про це свідчить, зокрема, той факт, що ціни на деякі види продукції вищі за світові (скажімо, ціни на вугілля);

17) майже повна відсутність політики структурної перебудови народного господарства;

18) значні втрати, заподіяні Чорнобильською катастрофою, які з 1991 по 1999 рік оцінюються в 5 млрд дол.

19) відсутність науково-обґрунтованої стратегії трансформації командно-адміністративної системи в розвинутий і досконалішу економічну систему, невизначеність моделі такої трансформації (ставилася мета одночасного переходу до ринкової, соціально орієнтованої ринкової та змішаної економіки);

20) відсутність комплексної військово-технічної політики держави, узгодженої із соціально-економічною політикою, руйнівний і майже некерований характер конверсійних процесів. Так, у 1991 р. питома вага військової продукції в загальному обсязі виробництва становила майже 23%, а в 1996 р. — приблизно 3,4%;

21) масовий відплив капіталу за кордон (щорічно становить до 5 млрд дол. і в сукупності досягає від 20 до 40 млрд дол.);

22) відсутність належного інвестиційного клімату в Україні (за цим показником вона в середині 90-х років посідала 135-те місце в світі);

23) стрімке подорожчання енергоносіїв. Так, Росія продає газ на кордоні Польщі по 60 дол. за 1000 куб м, на кордонах Франції та України — по 80 дол. У другій половині 90-х років Україна щорічно переплачувала Росії за газ до 2 млрд дол.;

24) отримання значних кредитів на не вигідних умовах (для закупівлі товарів та ін.), внаслідок чого зросли зовнішній борг і виплата відсотків по ньому, які не давали (або давали незначною мірою) можливості вдосконалювати систему продуктивних сил;

25) надмірний податковий тягар, вилучення в окремі роки амортизаційних відрахувань до державного бюджету, що разом з іншими факторами унеможлилювали навіть просте відтворення основних фондів;

26) незадовільний стан освоєння енергоносіїв, зростання енергомісткості виробництва.

Структурні кризи в економіці

Структурні кризи і структурна перебудова в економіці.

Структурна криза — кризове явище тривалого нециклічного характеру, що проявляється в занепаді окремих галузей і комплексів (груп) галузей народногосподарського значення, порушують ключові загальноекономічні (відтворювальні) пропорції.

Основою структурних криз є дія закону нерівномірного економічного розвитку (зокрема такі його риси, як нерівномірний розвиток окремих галузей, нерівномірний характер розгортання НТР та ін.), неузгодженість у розвитку різних типів структур народного господарства (народногосподарських, технологічних, соціально-економічних та ін.), відсутність обґрунтованої структурної політики уряду і т. ін. Кінцевою техніко-економічною причиною структурних криз є зростання невідповідностей в межах технологічного способу виробництва внаслідок використання нових форм розвитку матерії, впровадження нових технологій, революційних і еволюційних змін.

Структурні кризи в розвинутих країнах світу виникли у 70-х роках ХХ ст. Вони охопили насамперед групу галузей паливно-енергетичного комплексу (енергетична криза), добувних (сировинна криза) та енергомістких галузей (автомобільна, сталеливарна та ін.). У найглибшому кризовому стані опинилися вугільна, металургійна (чорна металургія), суднобудівна, автомобільна, гумова, текстильна і деякі інші галузі. Структурні кризи поширюються від базових, видобувних галузей до галузей обробної промисловості. Так, паливно-енергетична криза 1973—1975 рр., що супроводжувалась різким зростанням цін на енергоносії, вплинула передусім на енергомістку автомобільну промисловість, змусила її перейти на ресурсозберігаючі технології. Водночас різко скоротилося виробництво в інших енергомістких галузях, відбулося різке знецінення основного капіталу.

Структурні кризи супроводжуються перенагромадженням основного капіталу, різким тривалим скороченням виробництва і відповідним технологічним і структурним безробіттям, знеціненням попередньої кваліфікації, посиленням міграції робочої сили, порушенням нерівномірності між основними елементами продуктивних сил (між засобами і предметами праці, засобами виробництва і працівниками та ін.), між складовими частинами технологічного способу виробництва. Ці довгострокові порушення, у свою чергу, зумовлюють структурні зру-

шення в межах окремих типів і форм економічної власності та між ними, співвідношення між ринковими важелями саморегулювання економіки і державним регулюванням, всередині кожного з цих типів регулювання. Якщо структурні кризи охоплюють декілька або багато країн водночас, вони вимагають впровадження або посилення наддержавного регулювання в окремих сферах. Зокрема, енергетична криза початку 70-х років змусила нафтодобувні країни ОПЕК підвищити ціни на енергоносії в 4 рази лише протягом 1993 р.

Це спричинило тривалу енергетичну кризу в багатьох розвинутих країнах і змусило їх посилити координацію своїх дій. Водночас кожна з цих країн розробила комплекс заходів щодо подолання структурних криз. Так, в Японії у 1978 р. було прийнято соціальний надзвичайний закон терміном на 5 років щодо розвитку 14 галузей, яких торкнулася структурна криза. В цих галузях було демонтовано майже 20% устаткування, держава стимулювала процес структурної перебудови (через надання податкових пільг, пільгових кредитів, прямих бюджетних асигнувань, політику протекціонізму та ін.). У 1983 р. в Японії було прийнято новий варіант закону терміном на 5 років, який передбачав комплекс заходів щодо структурної перебудови багатьох галузей. У ФРН для подолання структурної кризи у вугільній промисловості держава стимулювала процес концентрації, надавала премії за закриття шахт, виплачувала вимушені відпустки працівників, гарантувала пільгові кредити, здійснювала перепідготовку кадрів, розробляла програми створення нових робочих місць та ін. Енергетична криза в розвинутих країнах світу була подолана лише в середині 80-х років.

Подолання структурних криз ускладнюється процесом поглиблення економічної кризи, необхідністю зростання витрат різних суб'єктів господарювання на природоохоронні цілі. Так, у чорній металургії, нафтопереробній та деяких інших галузях промисловості від 10 до 20% капіталовкладень використовується на охорону навколишнього середовища.

Структурна перебудова економіки в розвинутих країнах світу супроводжувалася переходом до енергозаощаджуючих, матеріалозаощаджуючих і працеаощаджуючих технологій. Так, у США матеріаломісткість виробництва в нових галузях у 80-х роках була на 27% нижчою, ніж у традиційних.

Така перебудова супроводжувалася переходом до нового технологічного способу виробництва, яким є автома-

тизоване виробництво. В основі його — електронно-обчислювальна техніка (у США лише протягом 1981—1986 рр. продаж комп'ютерів зріс у 2,3 раза), впровадження верстатів з ЧПУ (за 1978 по 1983 рік кількість їх у США зросла у 2 рази), промислових роботів (їхня кількість у США зросла за 1980—1986 рр. з 22 до 170 тис.), гнучкі виробничі системи, формування працівника нового типу, модифікація пріоритетних цілей розвитку суспільства та ін.

Формою вияву структурних криз є регіональні кризи, тобто тривале відставання у розвитку окремих територій, їх низька інтегрованість в національну економічну систему, недостатній розвиток соціальної сфери та ін. У США, наприклад, такими регіонами є території Західної Вірджинії, Пенсільванії, де добували вугілля.

Для виходу економіки України з глибокої структурної кризи необхідно насамперед обґрунтувати програму структурної перебудови, виділити пріоритетні наукомісткі галузі промисловості й здійснити комплекс заходів щодо їх динамічного розвитку, провести інвентаризацію старих галузей (з точки зору доцільності існуючих обсягів виробництва на застарілій технічній основі), технічно переозброїти їх, закрити нерентабельні підприємства та ін.

Структурні кризи в народному господарстві України тривають. Про це свідчить значна деградація ключових галузей (машинобудування, легкої, електронної та деяких ін.), що виробляли наукомістку і технологістку продукцію, товари народного споживання, а також кінцеву продукцію (давали приріст ВВП та національного доходу) і розвиток найбільш енерго- і матеріаломістких сировинних та напівсировинних галузей (чорної металургії, хімічної, паливної промисловості, які до того ж завдають значної шкоди довкіллю), спричинили дефіцит електроенергії для побутових потреб у 1995 р. та інші негативні наслідки, а в кінцевому підсумку — загрожують економічному суверенітету країни.

Теорія довгих хвиль М. Кондратьєва. За критерієм тривалості в економічній літературі розрізняють три типи циклічних коливань: 1) великі економічні цикли, які тривають 48—55 років; 2) середні економічні цикли тривалістю 7—11 років; 3) малі економічні цикли тривалістю 3—4 роки. Першу спробу їх осмислення зробив англійський економіст У. Джевонс. Наявність довготривалих і середніх циклів досліджували у своїх працях М. Туган-Барановський, А. Афгальон, М. Ленуар. Проте науково обґрунтовану теорію тривалих циклічних коли-

вань (довгих хвиль) створив російський учений М. Кондратьєв. Свої висновки він обґрунтував на основі вивчення динаміки товарних цін, виробництва вугілля, свинцю, чавуну, споживання мінерального палива, зміни величини номінальної заробітної плати, ренти більш як за 100 років.

В основі тривалих циклічних коливань — процес якісних змін базисних поколінь машин і технологій, транспортних засобів, великих споруд та ін. у провідних галузях економіки. Зокрема, перед початком і на початку довгої хвилі відбувається значний прогрес у технології, якому передують великі технічні відкриття. В Англії такими відкриттями перед хвилею піднесення (у довгій хвилі виділяють висхідну і низхідну фази) були механічна прядка «Дженні» Д. Харгривса (1765), ватермашина Т. Хайса для прядіння (1767), парова машина Д. Уайта (1769) та ін.

Виділена М. Кондратьєвим хвиля підвищення (кінець 80-х років XVII ст. — 1810—1817 рр.) збігається з періодом розгортання промислової революції кінця XVIII — першої половини XIX ст. У XIX ст. коливання в межах першого великого економічного циклу були значною мірою пов'язані з обсягами будівництва залізниць. Так, в Англії перша залізниця з'явилася у 1825 р., а з 1840 по 1850 рік протяжність залізниць зросла з 1,4 до 10,6 тис. км. Внаслідок цього відбувався прискорений розвиток металургійної, металообробної промисловості. Наприкінці XIX ст. центром економічних коливань стає обробна промисловість. Цей період збігається з хвилею підвищення третього циклу, який почався в 1891—1896 рр. і тривав до 1914—1920 рр. В економічній літературі переконливо стверджується, що третій цикл завершився перед початком розгортання НТР (до середини 50-х років XX ст.) і почався четвертий цикл.

Але при цьому не враховується, що впродовж трьох довготривалих циклічних коливань існував технологічний спосіб виробництва, що ґрунтувався на машинній праці. На нашу думку, всі три хвилі доцільно об'єднати в один загальний технологічний цикл тривалістю понад 160 років. Його матеріальною основою є три етапи розвитку технологічного способу виробництва: 1) становлення і формування; 2) функціонування; 3) поступового занепаду і створення передумов для появи нового загального технологічного циклу, що почався із середини 50-х років (часу розгортання НТР) і ґрунтується на автоматизованій праці. Виділення трьох етапів єдиного технологічного циклу відповідає вимогам закону заперечення за-

перечення, логіці розвитку економічних явищ і процесів відповідно до тріади таких понять діалектики, як теза, антитеза і синтез. Якщо в межах окремих етапів відбуваються якісні зміни базисних поколінь техніки і технології, транспортних засобів тощо, то протягом загального технологічного циклу здійснюються кардинальні зміни речових факторів виробництва всіх галузей народного господарства.

Матеріальною основою середніх циклів є масове оновлення основного капіталу, а малих — масове оновлення товарів тривалого користування. Серед усіх типів циклічних коливань найважливішу роль відіграють середні цикли (їх ще називають базисними).

Водночас з кардинальними змінами техніки, технології, транспортних засобів, великих споруд тощо в межах загального технологічного циклу відбуваються аналогічні зміни кожного структурного елемента технологічного способу виробництва: робочої сили, використовуваних людьми сил природи, техніко-економічних відносин (насамперед суспільного поділу праці). Більше того, протягом трьох етапів загального технологічного циклу в межах технологічного способу виробництва з'являються нові елементи: форми і методи організації виробництва (наприкінці XIX — на початку XX ст.), перетворення науки на безпосередню продуктивну силу (розпочалося під час промислової революції і закінчилося з часу розгортання НТР). Це означає, що в межах технологічного способу виробництва відбулася революція, яка охопила систему продуктивних сил, техніко-економічних і організаційно-економічних відносин.

Ця революція зумовлює якісні зрушення в інших елементах економічної системи — відносинах економічної власності і в господарському механізмі. Так, на зміну індивідуальній (приватній) капіталістичній власності, яка панувала в межах першої довгої хвилі, прийшла колективна капіталістична власність, властива періоду існування другої хвилі (у формі акціонерних компаній відкритого і закритого типу). На третьому етапі зростає роль державної капіталістичної власності, відбувається її поєднання з монополістичною власністю (найадекватнішою формою існування яких були акціонерні компанії) і утворення державно-корпоративної (державно-монополістичної власності). В системі господарського механізму на зміну механізму вільної конкуренції (період існування першої хвилі) прийшла монополістична планомірність, механізм недосконалої конкуренції, що поєднувався з

ринковими важелями саморегулювання здебільшого в межах немонопольного сектора економіки. В період існування третього етапу загального технологічного циклу центральною ланкою господарського механізму стає державне регулювання економіки, яке поєднується з монополістичною плановістю і ринковими важелями саморегулювання.

Новий загальний технологічний цикл починається з революції в межах технологічного способу виробництва. Відтак формується якісно новий тип капіталістичної власності — інтегрована капіталістична власність, виникає такий елемент господарського механізму, як наднаціональне регулювання макроекономічних пропорцій у межах цілих регіональних економічних організацій (зокрема, в ЄС). Водночас відбувається модифікація попередніх менш розвинутих форм власності та елементів господарського механізму.

З огляду на це Україні необхідно насамперед завершити попередній загальний технологічний цикл (замінити технологічний спосіб виробництва, що значною мірою ґрунтується на ручній праці, на спосіб виробництва, заснований на машинній праці), а в окремих галузях поступово переходити до технологічного способу виробництва, що ґрунтується на автоматизованій праці.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте основні погляди економістів на причини циклічності економічних криз.
2. Обґрунтуйте, чому основна суперечність капіталізму є головною причиною економічних криз.
3. З'ясуйте, як еволюція основної суперечності капіталізму впливає на особливості сучасних економічних криз.
4. Дайте характеристику основних фаз економічного циклу.
5. Який механізм дії основних важелів антициклічного регулювання економіки в різних фазах циклу?
6. Розкрийте основні причини економічної кризи в Україні.
7. Які причини фінансової кризи в Україні та світі наприкінці 90-х років?
8. Розкрийте сутність, причини та форми вияву структурних криз в економіці.
9. Що є матеріальною основою основних типів циклічних коливань?
10. Які зміни супроводжують розвиток технологічного циклу?

3.5. Народонаселення, зайнятість і соціальний захист населення

До складу національного багатства країни входять не лише створені й накопичені матеріальні блага, а й сукупність потреб, здібностей, творчих обдарувань людей, ступінь вправності населення, рівень освіти, майстерність тощо. Найбільш узагальнюючим показником при встановленні рівноваги національного ринку серед цієї частини нематеріальної форми національного багатства нації є сукупність потреб, значна частина яких набуває форми платоспроможного попиту населення. У свою чергу, сукупність потреб певної країни залежить від кількості населення, його вікової структури, міграції, кількості зайнятих і безробітних тощо. Кожен із цих елементів значною мірою детермінується соціально-економічною політикою держави на національному і наднаціональному рівнях та іншими факторами. Ці питання — складові елементи проблеми народонаселення.

Народонаселення і суспільний розвиток

Сутність народонаселення.

Народонаселення — сукупність індивідів, які відповідно до біосоціальної сутності людини здійснюють власну життєдіяльність у межах певного ладу, вступають між собою у суспільні відносини (економічні, політичні, правові, сімейні, національні, культурні тощо).

Залежно від вікової структури люди є споживачами, виробниками матеріальних і духовних благ, вони також виконують функцію відтворення людського роду. Найбільше значення для соціально-економічного прогресу суспільства має населення працездатного віку.

Цей вік встановлює держава, а на його визначення впливають національні, культурні, історичні традиції тощо. Тому в різних країнах він неоднаковий. Наприклад, у Великобританії, Німеччині повнолітніми вважаються особи, які досягли 18 років, у Франції — 19, у Бельгії — 21, в Нідерландах — 23 роки. В Україні повнолітніми є особи, яким виповнилося 18 років. Працездатний вік починається, як правило, раніше, але при цьому встановлюються менша тривалість робочого дня і менший рівень оплати робочої сили. Так, у Франції, Іспанії й інших країнах для працюючих віком до 18 років встановлено менший мінімум заробітної плати (від 10 до 30% нижче від мінімуму для дорослих).

Соціально-економічний прогрес країни залежить не лише від виконання активним трудовим населенням функцій виробника та споживача матеріальних і духовних благ, а значною мірою й від реалізації кожною людиною всіх своїх сутнісних сил, тобто від виконання нею функцій власника, підприємця, від її активної ролі в соціальному, політичному, правовому, культурному, духовному житті нації тощо.

Впродовж усього розвитку людської цивілізації спостерігаються певні особливості зростання кількості населення, співвідношення народжуваності та смертності. Так, згідно з даними американського науковця Г. Несса, наприкінці першого тисячоліття нової ери чисельність населення на нашій планеті становила приблизно 250 млн осіб. У наступні 700 років темпи його приросту були дуже низькими через високу смертність, що досягала 30—40%. Приблизно 300 років тому смертність населення знизилась, а приріст зріс. Загалом за 1000—1800 рр. середні щорічні темпи приросту населення земної кулі становили менше 0,2%, а в 1800—1900 рр. зросли до 0,6%. У 1950 р. цей показник збільшився до 1,4%, на початку 60-х років — до 2%, а в наступні 30 років скоротився. Абсолютний щорічний приріст населення Землі в наш час — приблизно 90 млн. осіб.

Характерною рисою світових демографічних процесів в останні століття є те, що між зростанням виробництва, поліпшенням життєвого рівня і зростанням кількості населення існує тісний взаємозв'язок. Так, протягом остан-

ніх 300 років відбувалися одночасне зростання виробництва на душу населення і приріст населення. Англійський економіст Т. Мальтус стверджував, що приріст населення відбуватиметься через кожні 25 років у геометричній прогресії, а виробництво — в арифметичній. Якби він мав рацію, то через два століття (прогноз був зроблений наприкінці XVII ст.) відношення кількості населення до кількості засобів існування становило б 256:9. Насправді зростання виробництва на душу населення випереджало його приріст.

Ця особливість характерна для взаємодії названих двох агрегатних показників (зростання виробництва і приріст населення) у масштабах планети. Але вони не корелюють або корелюють не у такій залежності в різних регіонах земної кулі. Так, якщо у XX ст. темпи приросту населення на планеті становили в середньому 1,7% на рік, то у країнах, що розвиваються (або слаборозвинутих країнах), — 2,5%, а в розвинутих країнах не перевищували 1%. З огляду на це західні науковці прогнозували, що частка промислово розвинутих країн у світовому населенні зменшиться з 1/3 у 1950 р. до 13% у 2100 р. Чисельність населення країн, що розвиваються, до 2020 р., згідно з цим прогнозом, збільшиться на 4,8 млрд і досягне понад 6,5 млрд осіб.

Надзвичайно низькими темпами характеризувався приріст населення в Україні. Так, за 1940—1989 рр. кількість жителів збільшилась лише на 25%, а загальний приріст населення у колишньому СРСР за ці роки становив 47,7%. З усіх країн колишнього Радянського Союзу темпи приросту населення були нижчими, ніж в Україні, лише у Білорусі.

За 1897—1926 рр. кількість жителів України (без західних областей) зросла більш як на 8 млн осіб, у 30-ті роки вона скоротилася на кілька мільйонів (внаслідок штучного голодомору 1932—1933 рр.), за роки війни — ще на 6 млн. Лише у 1959 р. населення республіки досягло довоєнного рівня.

Для світового населення в останні три століття характерною особливістю є процес інтенсивного посилення міграційних потоків, швидка урбанізація. Так, у 1700 р. міське населення земної кулі становило лише 10% усього населення світу, а в 1900 р. — майже 35%. За прогнозами, у 2025 р. частка міського населення у світі становитиме 60%. В Україні за 1940—2000 рр. частка міських жителів зросла майже у 3 рази і становила понад 70%.

Демографічна політика держави. Показник зростання кількості населення взаємодіє з іншими агрегатними показниками людської цивілізації, зокрема зі станом навколишнього середовища, обсягом природних ресурсів, кількістю сільськогосподарських угідь тощо. Швидкий приріст населення планети за наявного рівня забруднення довкілля, великої густоти населення у певній країні та через інші фактори загрожує існуванню людської цивілізації. Усвідомлення цього змусило уряди деяких країн в останні десятиріччя проводити активну демографічну політику. Так, на початку 50-х років Індія та Японія вперше вдалися до політики обмеження зростання кількості населення, яка ґрунтується на заходах щодо зниження народжуваності (фертильності).

У 1974 р. Всесвітня конференція з проблем народонаселення вперше визнала планування сім'ї необхідною складовою частиною офіційної політики. За оцінками спеціалістів, з початку 60-х — до початку 90-х років ця політика дала змогу уникнути небажаного дітонародження майже на 400 млн у слаборозвинутих країнах світу. Така політика надзвичайно актуальна для цього регіону, оскільки майже 250 млн дітей тут хронічно недоїдають, а від голоду та недоїдання щороку вмирає понад 40 млн осіб.

У колишньому СРСР не існувало науково обґрунтованої демографічної політики. Водночас проводилася сталінська політика «переселення народів», внаслідок якої деякі корінні нації й народності виселялись зі своєї землі. Так, з Криму депортовані татари, за межами України опинилося понад 12 млн українців. Цю політику в Україні доповнив штучний голодомор 1932—1933 рр., який забрав майже 5 млн осіб. Все це значною мірою зумовило кризову демографічну ситуацію в Україні у наступний період.

Її загострення в 90-ті роки спричинила і непродумана економічна політика уряду України з часу здобуття незалежності. Внаслідок цього у 1992 р. смертність вперше за мирний повоєнний час перевищувала народжуваність. За 1992—2001 рр. померло на 3 млн осіб більше, ніж народилося, показник народжуваності, на думку учених, сягнув найнижчого рівня, який будь-коли мав місце в нашій країні. Така демографічна ситуація характеризується терміном «депопуляція», тобто виродження нації. Кризові явища спостерігаються в інших складових депопуляції: тривалість життя в Україні скоротилася на 6—7 років, дитяча смертність удвічі вища, ніж у країнах Заходу. У працездатному віці кожен третій помирає, не до-

живши до пенсії. Майже 80% дітей мають фізичні або психічні вади. Це загрожує генетичному фонду нації.

Щоб вийти з цієї ситуації, потрібно, крім заходів щодо стабілізації економіки та підвищення життєвого рівня населення, проводити економічно обґрунтовану демографічну політику, спрямовану на підвищення рівня народжуваності та надання реальної вагової допомоги сім'ям, які мають двох і більше дітей, істотно поліпшити рівень охорони здоров'я.

Зайнятість і безробіття

Зайнятість та її основні форми.

Зайнятість — певна сукупність соціально-економічних відносин між людьми з приводу забезпечення працездатного населення робочими місцями, формування розподілу і перерозподілу трудових ресурсів з метою їх участі в суспільно корисній праці та забезпечення розширеного відтворення робочої сили.

Ця сукупність соціально-економічних відносин виявляється у певних економічних категоріях, таких, як індивідуальна (сімейна), колективна трудова діяльність, процес праці, інтенсивність та продуктивність праці, мобільність робочої сили, загальноосвітня та професійна підготовка кадрів, заробітна плата та ін.

Відповідно до Закону України «Про зайнятість», прийнятого Верховною Радою України у 1991 р., до зайнятих належать: 1) особи, що працюють за наймом; 2) працюють самостійно (ІТП, підприємці, творчі працівники, члени кооперативів, фермери); 3) обрані, призначені або затверджені на оплачувану посаду в органах державної влади, громадських об'єднаннях; 4) які проходять дійсну службу у Збройних силах; 5) які одержують професійну підготовку або перепідготовку з відривом від виробництва, учні та студенти денних форм навчання; 6) направлені на виконання громадських оплачуваних робіт; 7) ті, що виховують малолітніх дітей, доглядають за хворими та людьми похилого віку; 8) громадяни інших країн, які працюють у народному господарстві України.

Розрізняють три основні види зайнятості: повну, раціональну й ефективну. *Повна зайнятість* — надання суспільством усьому працездатному населенню можливості займатися суспільно корисною працею, на основі якої здійснюється індивідуальне (у межах сім'ї) та колективне (з участю фірм, компаній, держави) відтворення

робочої сили і задоволення всієї сукупності потреб. *Раціональна зайнятість* — зайнятість, яка має місце в суспільстві з урахуванням доцільності перерозподілу та використання трудових ресурсів, їх статево-вікової та освітньої структури. Цей вид зайнятості не завжди буває ефективним, оскільки здійснюється з метою поліпшення статево-вікової зайнятості, залучення до трудової діяльності працездатного населення окремих відсталих регіонів тощо. *Ефективна зайнятість* — зайнятість, що здійснюється відповідно до вимог інтенсивного типу відтворення та критеріїв економічної доцільності й соціальної результативності, зорієнтована на скорочення ручної, непрестижної, важкої праці.

Трудова діяльність за формами власності здійснюється на державних, колективних та приватних підприємствах. Приватні, у свою чергу, поділяються на індивідуальні (сімейні) трудові та на приватнокапіталістичні. Переважна частина працездатного населення в розвинутих країнах світу зайнята у недержавному секторі. З погляду структури народного господарства більша частина працездатного населення зайнята у сфері нематеріального виробництва (майже 2/3, а у США — 75%). У сільському господарстві зайнято від 2,5 до 5% загальної чисельності робочої сили, а в Україні до 18%.

Розрізняють основну і спеціальні форми зайнятості. Основна форма регулюється трудовим законодавством і типовими правилами внутрішнього розпорядку щодо різних категорій працівників. Спеціальні, або нетрадиційні, форми зайнятості (робота вдома, за сумісництвом, індивідуальна й кооперативна трудова діяльність та ін.) здійснюються відповідно до спеціальних правових норм. У США та Англії такими формами зайнятості охоплено понад 30% робочої сили.

У країнах колишнього СРСР, у тому числі в Україні, домінує тип зайнятості, що відповідає технологічному способу виробництва, який ґрунтується на ручній та механізованій праці. Це переважання промислової та сільськогосподарської трудової діяльності з широким застосуванням простої фізичної праці (майже 40% загальної чисельності працюючих). Розвинуті країни світу пройшли цей етап у 40—50-ті роки. Нині там існує інформаційний тип зайнятості, тобто переважання у складі працюючих осіб, пов'язаних з відтворенням людини, збиранням, переробкою та наданням інформації у сфері виробництва й обігу та ін. Зростають витрати на підготовку якісної робочої сили у високотехнічних галузях промис-

ловості. У США, наприклад, проходять перепідготовку 75—85% керівників, спеціалістів, робітників. У недержавному секторі щороку навчається майже третина зайнятих.

У сучасних умовах здійснюється активне регулювання ринку робочої сили. Так, держава впливає на попит робочої сили через розвиток державного підприємництва, створення і реалізацію програми громадських робіт (будівництво доріг, мостів тощо), надання премій підприємцям за створення робочих місць в економічно відсталих районах, підготовку та перепідготовку кадрів тощо. Регулювання державою пропозиції робочої сили здійснюється через скорочення тривалості робочого дня, розвиток освіти, охорони здоров'я, допомогу безробітним, їх перекваліфікацію, створення бірж праці та ін.

Сутність і причини безробіття. Протилежною стороною ринку робочої сили є безробіття.

Безробіття — соціально-економічне явище, за якого частина працездатного населення не може знайти роботу, стає відносно надлишковою, поповнюючи резервну армію праці.

За визначенням Міжнародної організації праці, безробітним є особа, яка хоче і може працювати, але не має робочого місця. У законі України про зайнятість безробітними вважаються громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку і трудового доходу, зареєстровані у державній службі зайнятості як особи, що шукають роботу. Вони здатні до праці, готові працювати, але не отримують від служби зайнятості належної роботи, яка відповідає їх професійній підготовці, стажу, досвіду та ін.

Безробіття уперше виникло у Великобританії на початку XIX ст. Проте до кінця століття воно не мало масового характеру, зросло лише в період економічних криз. Так, у США в 1920—1929 рр. середня кількість безробітних становила 2,2 млн осіб, а в 30-х роках — майже 20% осіб найманої праці.

Першу спробу пояснити сутність і причини безробіття зробив англійський економіст Т. Мальтус. *За теорією Мальтуса* безробіття спричинене надто швидким зростанням чисельності населення, яке випереджає збільшення кількості засобів до існування. Причину такого явища він вбачав у вічному біологічному законі, властивому всім живим істотам, — розмножуватися швидше, ніж збільшується кількість засобів до існування. Ця теорія з

певними модифікаціями існує й нині. Засобами усунення безробіття Мальтус і неомальтузіанці вважають війни, епідемії, свідоме обмеження народжуваності та ін.

Технологічна теорія безробіття виникла у середині 50-х років. Згідно з нею його причиною є прогрес техніки, технічні зміни у виробництві, особливо раптові. Боротися з безробіттям, на думку її авторів, слід через обмеження технологічного прогресу, його сповільнення.

Кейнсіанська теорія безробіття найпоширеніша в наш час. Згідно з нею його причиною є недостатній попит на товари, що зумовлено схильністю людей до заощадження та недостатніми стимулами до інвестицій. Кейнсіанці вважають, що ліквідувати безробіття можна через стимулювання державою попиту та інвестицій. Особлива роль у цьому (зростанні інвестицій) відводиться зниженню позичкового відсотка. Засобом боротьби з безробіттям Дж. Кейнс вважав навіть збільшення військових витрат.

Ще одна *концепція безробіття* пояснює його високим рівнем заробітної плати, отже, щоб знизити безробіття, слід зменшувати заробітну плату.

Марксистська теорія пояснює безробіття закономірностями розвитку капіталістичного способу виробництва, насамперед законів конкурентної боротьби, які змушують капіталістів збільшувати інвестиції, вдосконалювати техніку, що зумовлює відносно збільшення витрат на засоби виробництва порівняно з витратами на робочу силу і призводить до зростання органічної будови капіталу та збільшення безробіття. У марксистській теорії це отримало назву всезагального закону капіталістичного нагромадження.

Серед перелічених теорій найлогічнішою є теорія, що пояснює основну причину безробіття *всезагальним законом капіталістичного нагромадження*. Це зумовлено тим, що він органічно поєднує пояснення причин як з боку технологічного способу, так і суспільної форми (відносин економічної власності). У першому випадку це, по суті, прогрес техніки, який зумовлює швидке зростання попиту на засоби виробництва порівняно з попитом на робочу силу. Таким поясненням обмежується технологічна теорія безробіття. Але його недостатньо, бо в умовах гуманістичного суспільства звільненим працівникам надавалась би можливість працевлаштування в інших сферах та галузях, для зайнятих скорочувався б робочий день, не було б подвійної зайнятості (на двох і більше роботах), надурочних робіт та ін. Тому таке пояснення доповнюється характеристикою з боку суспільної форми —

умовами конкурентної боротьби, особливостями капіталістичного нагромадження, за якого безробіття необхідне, оскільки, наприклад, в період піднесення виникає додатковий попит на робочу силу, а резервом для задоволення цього попиту стає масове безробіття. Воно є також важливим фактором тиску на зниження заробітної плати працюючих.

Проте закон капіталістичного нагромадження не слід називати всезагальним, оскільки він діє не у всіх суспільно-економічних формаціях і навіть не протягом усього періоду існування капіталізму. В той же час безробіття зумовлене не лише однією (хоч і головною) причиною, а комплексом причин, таких, як структурні зміни в економіці, нерівномірність розвитку продуктивних сил у народному господарстві, в окремих регіонах, постійний прогрес техніки, особливо його революційної форми — НТР, пошук працівниками нових робочих місць з вищою заробітною платою, змістовнішою роботою, диспропорційність розвитку економіки, обмеженість попиту на товари і послуги тощо.

Розрізняють: поточне, аграрне, застійне перенаселення. *Поточне перенаселення* породжують структурні, технологічні зміни в економіці, кризи над- і недовиробництва та ін. До цієї категорії безробітних належать особи, які мають необхідну загальноосвітню і професійну підготовку, фізично і психологічно здорові. Безпосередньою причиною їх безробіття є перевищення пропозицією робочої сили її попиту внаслідок нерівномірного і диспропорційного розвитку продуктивних сил у різних сферах, галузях і районах народного господарства. Найчастіше поточне перенаселення — це коротко- і середньотермінове безробіття. *Аграрне перенаселення* зумовлене відсутністю достатньої кількості робочих місць у містах, що змушує сільських працівників, залишаючись у селі, підробляти в містах, оскільки доходів від праці на селі недостатньо для нормального існування. *Застійне перенаселення* характеризується нерегулярністю зайнятості окремих категорій населення (сезонні роботи, надомна праця). Нижчим прошарком цієї категорії безробітних є паупери (непрацездатні й ті, що тривалий час не можуть знайти роботу).

Відповідно до похідних причин (щодо основної) виділяють безробіття технологічне, фрикційне та структурне. Залежно від віку — молодіжне, безробіття серед людей старшого віку та ін. Безробіття завдає значних економічних збитків державі. За оцінками західних експертів, збільшення безробіття на 1% призводить до втрати річ-

ної продукції більш як на 2%. Для безробітних це означає значний психологічний тиск, збільшується кількість серцевих, нервових захворювань, трагічних випадків.

Кількість офіційно зареєстрованих безробітних у розвинутих країнах світу зросла з 11,7 млн осіб у 1965 р. до понад 50 млн осіб наприкінці 90-х років. Якщо у США під «повною зайнятістю» в 1946 р. розуміли обмеження безробіття рівнем 4% робочої сили, то на початку 90-х років — 7%. Крім того, значна кількість безробітних перестала шукати роботу, втративши надію знайти її. Лише у США таких осіб до 2 млн. У США за період 1946—1966 рр. люди найманої праці втратили від безробіття майже 230 млрд дол. У країнах ЄС щорічні втрати від безробіття у другій половині 90-х років становили 250 млрд дол. У країнах, що розвиваються, кількість безробітних становить понад 800 млн осіб. В Україні у 1994—1995 рр. налічувалося майже 0,5 млн безробітних, у 2000 р. — понад 2 млн, а приховане безробіття (вимушені неоплачувані відпустки, скорочений робочий день) становили приблизно 40% сукупної робочої сили.

Значна роль у працевлаштуванні в Україні належала системі професійно-технічної освіти. На початку 90-х років 1185 професійно-технічних училищ готували понад 300 тис кваліфікованих робітників. У 90-ті роки внаслідок скорочення витрат держави на ці цілі у 12 разів була значною мірою зруйнована система професійно-технічної освіти.

Соціальний захист населення

Сутність соціального захисту і шляхи його досягнення. В умовах переходу до регульованої ринкової економіки значно зростатиме армія безробітних, втрачатиметься впевненість у завтрашньому дні тощо. Це вимагає проведення активної соціальної політики на рівні держави, підприємства.

Соціальна політика сучасної держави — комплекс соціально-економічних заходів держави, підприємств, організацій, місцевих органів влади, спрямованих на захист населення від безробіття, підвищення цін, знецінення трудових заощаджень тощо.

Основні принципи проведення соціальної політики:

- 1) захист рівня життя через застосування різних форм компенсації від підвищення цін і проведення індексації;
- 2) надання допомоги найбільш вразливим сім'ям;
- 3) надання допомоги у разі безробіття;
- 4) здійснення політики соціаль-

ного страхування, встановлення мінімальної заробітної плати для працюючих; 5) розвиток освіти, охорони здоров'я, навколишнього середовища переважно за рахунок держави; 6) проведення активної політики, спрямованої на набуття громадянами кваліфікації.

Відповідно до статті 23 Декларації прав людини сучасна правова держава повинна гарантувати право на такий рівень життя, який враховує забезпечення людей їжею, житлом, медичним обслуговуванням, необхідними для підтримання здоров'я, власного добробуту та добробуту сім'ї та право на соціальне забезпечення у разі безробіття, хвороби, інвалідності, овдовіння, старості чи інших випадків втрати засобів до існування за незалежних від людини обставин.

Щоб забезпечити такий захист, держава насамперед мусить у законодавчому порядку встановити основні соціальні гарантії, механізм їх реалізації та функції надання соціальної підтримки. Соціальний захист населення забезпечують також підприємства (або підприємці) та самі наймані працівники — їх профспілкові організації.

Соціальне страхування — найважливіший елемент системи соціального захисту населення, що складається з пенсійного, медичного, страхування від безробіття та від нещасних випадків на виробництві. У розвинутих країнах Заходу пенсійне і медичне страхування здійснюються шляхом відрахувань від заробітної плати й прибутків в однакових пропорціях. У США, наприклад, з цією метою із заробітної плати найманих працівників вилучається 7,5%. У Швеції соціальні фонди формуються повністю за рахунок держави. В Японії платежі на соціальне страхування становлять 7% середньої зарплати робітника. Коштами цих фондів управляють спеціальні ради, до складу яких входять представники трудящих і підприємців.

Страхові виплати у разі безробіття проводяться із спеціальних страхових фондів. Розмір їх залежить від тривалості безробіття, а також від специфічних умов певної країни. У першому випадку найбільші суми (від 50 до 70% середньої зарплати) виплачуються в перші місяці безробіття на час законодавчо встановленого періоду. Надалі суми виплат зменшуються.

У другому випадку до уваги беруть період зайнятості, трудовий стаж, фізичну здатність до праці, термін надання допомоги та ін. Так, у Німеччині трудовий стаж повинен становити не менше 6 місяців зайнятості протягом трьох років і не менше 10 тижнів протягом останнього року перед звільненням з роботи. У Франції такими умовами є робота протягом 150 днів на рік і 91 день страху-

вання. У Великобританії беруть до уваги лише сплату внесків до страхового фонду: протягом року їх повинно бути 26.

Програми працевлаштування та перекваліфікації — важлива ланка соціального захисту населення. У виконанні цих програм беруть участь держава та підприємці. Щорічно американські фірми витрачають на такі програми до 30 млрд дол. Держава витрачає на перекваліфікацію працівників більшу частину відповідних коштів. Щоб створити нові робочі місця, держава бере на себе також виконання таких громадських робіт, як будівництво шляхів, каналізації, водоводів тощо. Під час економічної кризи вона збільшує капіталовкладення у державні підприємства. Програма працевлаштування реалізується також через пільгове оподаткування компаній, які створюють робочі місця.

У загальнонаціональному масштабі сучасна держава з метою зменшення армії безробітних намагається регулювати заробітну плату на такому рівні, щоб темпи її зростання були нижчими від зростання продуктивності праці. Для цього проводять «політику доходів», активну кредитно-грошову політику тощо. «Політику доходів» запроваджують приватні фірми, домагаючись, щоб рівень продуктивності праці випереджав зростання оплати робочої сили. Так, у США з 1959 по 1994 рік, продуктивність праці зростала в середньому на 1,8% щорічно, а заробітна плата — на 1,2%.

Певні результати у здійсненні політики працевлаштування може дати скорочення робочого дня. За останні 100 років у більшості розвинутих країн Заходу тривалість робочого часу скоротилася вдвічі. Винятком є лише Японія. Японець нині працює в середньому 2150 годин на рік, що на 230 годин більше, ніж у Франції.

В Україні законодавчу основу програми захисту населення при переході до соціально орієнтованої ринкової економіки закладено в Законі України «Про зайнятість» і Державній програмі зайнятості. Ця програма передбачає заходи, спрямовані на збереження високого рівня зайнятості, вдосконалення її структури та підтримки ринку (з цією метою поступово формуватиметься ринок житла, вдосконалюватиметься інфраструктура ринку праці, посилюватиметься мобільність робочої сили та ін.), зміну структури робочих місць за рахунок вивільнення частини працівників з неперспективних у перспективні галузі та збільшення зайнятості у сфері нематеріального виробництва, підвищення загальноосвітнього, кваліфікаційно-

го рівнів робочої сили. Ставиться завдання створення додаткових робочих місць у західних областях (де є надлишок робочої сили), формування держзамовлення на проведення громадських робіт з метою поліпшення навколишнього середовища, розвитку мережі шляхів та створення соціальної інфраструктури населених пунктів; забезпечення професійної підготовки та перекваліфікації робочої сили; забезпечення зайнятості тих громадян, які потребують соціального захисту (молодь, інваліди та ін.); формування інфраструктури ринку робочої сили (оснащення відповідною технікою центрів зайнятості, створення інформаційно-довідкової системи зайнятості населення тощо). Проте цей закон не виконується.

Правове регулювання найманої праці — один із елементів соціального захисту населення. Воно здійснюється через встановлення у законодавчому порядку мінімального рівня заробітної плати, пенсій, порядку укладення колективних договорів щодо умов праці, оплати робочої сили, соціального страхування, відпусток тощо.

При встановленні мінімального рівня заробітної плати документи МОП рекомендують враховувати потреби працівників та їхніх сімей, вартість життя, соціальні пільги, рівень інфляції, а також показники, які впливають на рівень зайнятості (наприклад, рівень продуктивності праці, кількість безробітних та ін.).

За базу мінімального рівня заробітної плати беруть набір товарів і послуг, які задовольняють основні фізіологічні та соціальні потреби окремої людини або типових сімей (з однією дитиною, з двома та ін.). Цей набір в різних країнах різний. У США, наприклад, до нього включають оплату за наймання житла, до 20 видів м'ясопродуктів, купівлю один раз на п'ять років ненового автомобіля та ін.

Розмір мінімальної заробітної плати в розвинутих країнах Заходу сягає від 30 до 50% середньої заробітної плати. У США він становить 5,15 дол. за годину. Окремий мінімум встановлюється для молоді.

В Україні на початку 2000 р. мінімальна заробітна плата становила 118 грн., середній розмір пенсії — 69 грн., соціальної — 38 грн. Проте, якщо у США мінімальний рівень заробітної плати встановлено з розрахунку, щоб споживання м'яса на рік на душу населення становило 80 кг, а впродовж 5 років можна було купити новий автомобіль, то в Україні вона не забезпечує навіть фізичного виживання.

Найзагальнішими критеріями бідності є безробіття та інфляція, рівень яких характеризує ступінь бідності. Су-

марну величину цих показників у США називають «індексом злиденності». Так, якщо індекс безробіття становить 2%, а індекс інфляції 1000%, то «індекс злиденності» — 1002%.

Основний критерій бідності — доходи на одну людину. Загальним критерієм бідності є структура споживання у сім'ях, зокрема частка витрат на харчування. У США, скажімо, до бідних наприкінці 80-х років належали сім'ї, які витрачали на харчування третину сімейного бюджету. В Україні прожитковий рівень на одну людину становив щомісячно у 2000 р. 311 грн., а середня заробітна плата — 270 грн. Прожитковий рівень складається з кошика продовольчих товарів, кошика побутових послуг (оплата комунальних послуг) і споживчого кошика. На харчування більшість сімей витрачає до 90% доходів, на оплату квартири треба витрачати третину середньої зарплати. Тому заборгованість за житлово-комунальні послуги збільшилась у 2000 р. втричі й становила 6,5 млрд грн. (кожна родина не сплачувала впродовж року за квартиру).

Регулювання заробітної плати залежно від сфер діяльності та професій, форм власності є важливим елементом програми соціального захисту населення. Так, у розвинутих країнах Заходу здійснюється пряме регулювання заробітної плати в державному секторі. Соціальним законодавством встановлюються права й обов'язки зайнятих у державному апараті, військовослужбовців, виборних осіб. Як правило, у США та інших країнах Заходу заробітна плата в державному секторі нижча, ніж у приватному, але робітники і службовці державного сектора мають значно більше гарантій, вищі соціальні виплати тощо.

Заробітна плата найманих робітників регулюється за допомогою колективних договорів і тарифних угод. Ширше коло питань регулюють колективні договори. У них, крім оплати робочої сили, фіксуються тривалість робочого дня та відпусток, певні гарантії щодо умов праці, доплати за надурочні роботи, надання додаткового харчування та ін. У тарифній угоді обумовлюються мінімальний рівень заробітної плати у певних галузях і мінімальні гарантії рівня заробітної плати працівників різної кваліфікації. Тарифна угода за участю представників підприємств і трудящих укладається за посередництва держави і засвідчується Міністерством праці. Це є гарантом її виконання. На час дії тарифної угоди страйк вважається незаконним засобом розв'язання трудових спорів.

Індексація грошових доходів відповідно до рівня цін є надзвичайно важливою ланкою системи соціального за-

хисту населення Вона практикується в усіх розвинутих країнах, але практично відсутня в Україні.

Захист прав споживачів — одна з ланок соціального захисту населення. Згідно з прийнятим в Україні Законом «Про захист прав споживачів» держава повинна гарантувати належну якість продукції, торговельного та інших видів обслуговування, безпеку продукції, достовірну інформацію про кількість, якість і асортимент її, відшкодування збитків, заподіяних продукцією неналежної якості, позов до суду та інших уповноважених державних органів для захисту порушених прав та ін. Але цей закон діє лише частково через відсутність відповідного механізму його реалізації, слабке фінансове забезпечення та ін.

Запитання. Звдання

1. Розкрийте сутність народонаселення.
2. Дайте характеристику демографічних процесів в Україні.
3. У чому сутність демографічної політики держави?
4. Яке існує співвідношення між видами та формами зайнятості?
5. Які основні положення й недоліки теорії народонаселення Т. Мальтуса?
6. Які обгрунтовані К. Марксом закони зумовлюють зростання армії безробітних?
7. Охарактеризуйте основні форми перенаселення та види безробіття.
8. У чому полягає сутність соціального захисту населення та які його основні напрями?

3.6. Сучасна економічна система і тенденції її розвитку на початку третього тисячоліття

Капіталістичний спосіб виробництва розвивається уже п'ять століть. За цей час у його межах відбулися три революційні зрушення в технологічному способі виробництва, якісних змін зазнали відносини економічної власності, соціальна структура суспільства та інші інститути. У попередніх темах розглядалися різні сторони історичного розвитку економічної системи капіталістичного способу виробництва, деякі тенденції її наступної еволюції. Але узагальнююча, комплексна характеристика найважливіших елементів цієї системи в 90-х роках, а також основні тенденції її еволюції на початку третього тисячоліття залишилися нез'ясованими. А без такого аналізу неможливо простежити основні напрями трансформації економічної системи в Україні.

Радикальні зміни в технологічному способі виробництва

Основні риси технологічного способу виробництва наприкінці другого — на початку третього тисячоліття. Як уже зазначалося, основними елементами економічної системи є продуктивні сили, техніко-економічні, органі-

заційно-економічні відносини, відносини економічної власності та господарський механізм.

Відповідно до трьох етапів розвитку техніки розрізняють технологічний спосіб виробництва, який ґрунтується на: 1) ручній праці; 2) машинній праці; 3) автоматизованій праці. Капіталістичний спосіб виробництва спочатку розвивався переважно на ручній праці (початок XVI — кінець XVIII ст.). До початку XIX ст., коли відбулася промислова революція, панівним стає технологічний спосіб виробництва, що базується на машинній праці, який проіснував до середини 50-х років XX ст. З цього часу, тобто з розгортанням НТР, активно формується технологічний спосіб виробництва, заснований на автоматизованій праці. Із середини 70-х років НТР вступила у новий етап свого розвитку, пов'язаний з електронною автоматизацією матеріального виробництва й обігу, науково-технічної творчості. Відтоді у найрозвинутіших країнах Заходу дедалі вагомішу роль відіграє інформація, що зумовлює появу нового типу суспільства — інформаційного, складовою частиною і основою якого є інформаційна економіка. Однак така характеристика суспільства дається лише з боку речового змісту.

Таке суспільство ґрунтується, зокрема, на інформаційній технології, «інтелектуальних» комп'ютерах, автоматизації та роботизації всіх сфер та галузей економіки й управління, єдиній найновішій інтегрованій системі зв'язку, що дає змогу надати кожній особі (це закріплюється законодавчими актами) будь-яку інформацію і знання та зумовлює радикальні зміни у всій системі суспільних відносин (економічних, політичних, правових, духовних та ін.), завдяки чому забезпечує найбільший прогрес і свободу людини, можливість її самореалізації.

Уперше неминучість виникнення такої цивілізації у 40-х роках XX ст. передбачив австралійський економіст К. Кларк. Наприкінці 50-х років американський учений Ф. Махлуп висунув ідею про появу інформаційної економіки, в якій найважливішим товаром буде інформація. У найбільш розвинутих країнах світу інформаційне суспільство виникло в середині 80-х і до середини 90-х років пройшло перший ступінь свого розвитку.

Інформаційна технологія, що є основою цього суспільства, формується насамперед на інтелектуальних комп'ютерах п'ятого та шостого покоління. У США ведуться розробки суперкомп'ютера, що містить до мільйона мікропроцесорів, який буде здійснювати 10^{12} операцій за секунду. Майже 70% таких машин створюється у США,

до 28% — у Японії і лише 1% — у Німеччині. Уже нині за обсягом виконуваних логічних операцій на один кубічний грам речовини комп'ютери здатні конкурувати з мозком людини. Із створенням комп'ютерів фемптового діапазону, біомолекулярних чіпів на початку третього тисячоліття будуть створені комп'ютери, які переважатимуть людину в сотні разів за обсягом пам'яті, у мільйони і більше разів за швидкістю виконуваних операцій.

Елементом інформаційної технології є також сучасна технологія зв'язку — єдина інтегрована система, що об'єднує всі технічні види комунікацій: радіо, телефон, телебачення, супутниковий зв'язок, телекс, телефакс та ін., а також всі існуючі бази даних (наукові, побутові, сфери освіти, охорони здоров'я тощо). Інтелектуальні комп'ютери та інтегрована система зв'язку повинні забезпечити кожному індивіду, підприємству та організації у будь-якій країні, у будь-який час можливість отримати будь-яку інформацію і знання, необхідні для їх життєдіяльності. Створення таких ЕОМ дасть змогу зосередити інформацію у блоках пам'яті цих машин і надавати її в розпорядження кожної людини за кілька хвилин. Тільки у США нині щоденно створюється понад 400 млн сторінок документів. Усю інформацію, яка міститься у бібліотеці Конгресу США, бібліотеці Британського музею, Державній науковій бібліотеці у Москві та інших, можна записати на надмістких носіях, що вміщуються у звичайному портфелі, а всю опубліковану інформацію, нагромаджену людством, можна розмістити у невеликій кімнаті. За наявності сучасних носіїв пам'яті у 2,5—4 гігабайти пошук необхідної інформації в системах, еквівалентних мільйонам томів, здійснюється протягом однієї хвилини.

На основі цих революційних перетворень досягається принципово новий етап автоматизації фізичної та розумової праці, її інформатизація та інтелектуалізація, відбувається формування працівника якісно нового типу, що, у свою чергу, зумовлює важливі зміни в системі виробничих, соціальних, правових, політичних, культурних та інших відносин. Згідно з прогнозами спеціалістів, у ХХІ ст. у більшості розвинутих країн світу переважна частина працівників буде виконувати свої виробничі та службові функції у себе вдома. У сфері виробничих відносин (або відносин економічної власності) значна частина висококваліфікованих працівників стає певною мірою власником інформації (як нового об'єкта власності), засобів виробництва (через придбання акцій і привласнення дивідендів), суб'єктом управління та ін. Отже, зростає

соціалізація власності. Основним продуктом праці стає інформація; з'являється можливість за допомогою ЕОМ точно визначити витрати праці кожного працівника, відбувається значне обмеження товарно-грошових відносин, у майбутньому відпадає необхідність у грошах, зокрема у сучасних формах грошей.

У сфері соціальних відносин радикально змінюється структура суспільства: переважна частина працівників (до 90%) буде зайнята у сфері інформації та послуг. З'являться міста і села нового типу (інформаційні міста й електронні села). У сфері правових відносин зростає дезінтеграція прав власності (володіння, розпорядження і користування), посилюється вплив працівників і трудових колективів на формування законодавчої бази. У своїй сукупності ці зміни сприятимуть зміцненню суспільної демократії, свободи (економічної, політичної, національної тощо) людини, перетворенню її на творця історії.

В Україні технологічний спосіб виробництва ґрунтується переважно на ручній (майже 40% зайнятих у народному господарстві), машинній і лише незначною мірою на автоматизованій праці, причому на початковому етапі автоматизованого виробництва.

Зміст праці сучасного робітника. В умовах автоматизації зводяться до мінімуму фізичні зусилля, робітник виконує переважно розумову працю, що наближає її до праці інженера, формує робітника нового типу, контролера та регулювальника виробництва. Виробнича діяльність робітника все більше ґрунтується не на практичному досвіді, а на наукових знаннях з математики, фізики, хімії, різних технічних дисциплін. Сучасний робітник повинен за короткий час адаптуватися до умов виробництва, що швидко змінюються, уміти вести діалог з комп'ютером, знати головні особливості технологічного циклу тощо. Специфіка сучасного виробництва полягає в тому, що робітник повинен не лише пристосуватися до розвитку техніки, а й якісно переважати її. Комплексна автоматизація зумовлює дію тенденції до подолання процесу поділу праці на елементарні операції й заміну безпосередніх зв'язків між людиною і речовим фактором виробництва, з одного боку, та між самими людьми — з іншого, їхніми опосередкованими зв'язками через комп'ютери або диспетчерські пункти. Внаслідок цих змін технологічне панування капіталу над найманою працею поступово втрачає своє значення.

Якісні зміни відбуваються у процесі праці, у сфері трудових відносин з початком інформаційної революції

та становленням інформаційної економіки. За цих умов зростає інформатизація праці, посилюється процес децентралізації інформаційних засобів (терміналів, комп'ютерів, вимірювальних приладів тощо), тобто їх розподіл за робочими місцями.

Найбільш адекватною формою організації праці в розвинутих країнах Заходу стали автономні бригади. У них застосовується гнучкий графік робочого часу, має місце відповідальність за якість продукції, здійснюється широка ротація робочих місць і т. ін. Автономні бригади певною мірою беруть участь в управлінні виробництвом, у роботі проектних служб, виборі форм і методів організації праці, у встановленні норм виробітку. Вони також стають суб'єктами обміну інформацією (у її продукуванні, тестуванні, критичному аналізі тестів, які розробляє адміністрація та ін.). Завдяки цьому послаблюється електронний тейлоризм, або «неотейлоризм».

Якісно нових рис набуває в цих умовах головна продуктивна сила. На початку 90-х років загальноосвітній рівень американських робітників становив майже 13 років, до 25% з них мали диплом випускника коледжу, 20% навчалися в коледжі 1—3 роки, 40% робітників мали середню освіту. Вартість складної робочої сили у США становила на початку 90-х років приблизно 400 тис. дол., а науково-технічного працівника — до 800 тис. дол. (до них належать прями витрати середньої сім'ї на виховання дитини до 18 років, втрачені заробітки матері та праця самого учня, вчителів на його виховання). Загальноосвітній рівень робітника в Україні на цей же час становив 9,5 років, що порівняно із ситуацією у США означає значно менший приріст національного багатства, значно слабшу мобільність рушійних сил розвитку нашої країни.

Розвиток сукупного робітника в розвинутих країнах характеризується такими рисами:

1) творчі здібності, професійні властивості й навички (почуття нового, вміння критично оцінювати досягнуті результати, бачити недоліки і знати шляхи їх усунення, бажання постійно підвищувати рівень своєї освіти та кваліфікації тощо);

2) економічне мислення (уміння знаходити оптимальні для зростання ефективності окремого підприємства, галузі й народного господарства варіанти розвитку, оволодіння найновішими прийомами технологічних, проектно-конструкторських розробок, техніко-технологічна культура, орієнтація на найраціональніше використання економічних і природних ресурсів та ін.);

3) рівень підготовки до організаційної та управлінської діяльності (знання найновіших методів і форм організації праці, вміння ефективно організувати працю трудового колективу тощо);

4) психофізичні якості (цілеспрямованість, сумлінність, працьовитість, психологічна стійкість і т. ін.). Від їхнього розвитку нині насамперед залежать прогрес суспільства, вдосконалення всієї системи економічних відносин, розгортання НТР, впровадження науки у виробництво. Сукупний робітник водночас є й суб'єктом економічних відносин.

У період становлення інформаційної економіки якісно новими рисами людини-працівника є ширші за базові знання та вміння (що зумовлено такою особливістю розвитку продуктивних сил, як необхідність випереджаючого розвитку основної продуктивної сили — безпосереднього працівника), різнобічна кваліфікація, здатність до розумового та психологічного напруження, вміння спілкуватися з іншими робітниками, у тому числі через технічні засоби комунікації тощо. Формування людини такого типу породжує кризу традиційних рис трудових відносин — ретельність безвідносно до змісту праці. Кожен робітник нового типу, виконуючи переважно функції контролера, регулювальника, маючи відповідні інтелектуальні здібності, зможе здійснювати об'єднані трудові функції широкого профілю, змінювати їх залежно від потреб виробництва. Закон зміни праці функціонуватиме у формі рухливості та зміни функцій індивідуального і сукупного робітника. Отже, зміст праці сучасного робітника характеризується такими основними видами діяльності, як пізнавальна, регулятивно-контрольна, споживча.

Розвиток технологічного способу виробництва, еволюція його основних рис є основою змін, що відбуваються в межах суспільного способу виробництва загалом, його соціально-економічної форми, тобто виробничих відносин, або відносин капіталістичної власності, у господарському механізмі.

Новітні тенденції в еволюції власності

Нові об'єкти власності. В умовах інформаційної економіки до об'єктів власності, крім традиційних (засобів і предметів праці, робочої сили, використовуваних людьми сил природи), належать форми й методи організації праці (особливо з часу впровадження у виробництво системи

Тейлора й наступної заміни її прогресивнішими), наука, інформація. Тому ті підприємства і фірми, держави, які найбільшою мірою стали власниками цих об'єктів, посилили свою економічну могутність, конкурентоспроможність. Однією з нових важливих рис таких об'єктів економічної власності, як наука та інформація, є те, що вони, на відміну від традиційних, не можуть тривалий час перебувати у власності окремої фірми, компанії. Крім того, їх носіями не лише з техніко-економічного, а й із соціально-економічного боку певною мірою стають особи найманої праці. Зростає можливість і необхідність ширшої персоніфікації таких об'єктів, що зумовлює значне розширення й суб'єктів їх привласнення. Так, в умовах розгортання інформаційної революції зростає інформатизація праці, а її учасниками стає широке коло висококваліфікованих працівників, які внаслідок цього стають носіями нового об'єкта привласнення. Інформацію через її специфіку неможливо так само відокремлювати від найманих робітників і службовців, як засоби виробництва. Тому навіть у неробочий час вони залишаються носіями інформації, знають, як використовувати її в іншій компанії тощо. Таким чином, вони певною мірою стають співвласниками даного об'єкта привласнення, що є одним із найвагоміших факторів зростання вартості їхньої робочої сили, а отже й заробітної плати, а також участі у процесі придбання акцій і привласнення дивідендів.

Це стосується й інтелектуальної власності, що формується на основі такого якісного нового елемента системи продуктивних сил, як наука. Американські науковці розрізняють три основні види інтелектуальної власності на сучасному етапі: 1) приватна власність, що закріплюється у формі патента або ліцензії; 2) суспільна власність, яка існує як сума знань та ідей, знаходиться в розпорядженні всього суспільства і не може бути закріплена за юридичною особою (за належного обміну інформацією цей вид власності може стати надбанням усього людства); 3) проміжна форма власності, або власність, що «просочується» і є інноваційною науково-технічною інформацією. Її не можна закріпити у формі патентів і ліцензій на тривалий час, оскільки на основі такої інформації можна створити продукцію у зміненому вигляді.

Така еволюція об'єктів власності зумовлює принципові зміни й у товарі робоча сила. Оскільки носієм її все частіше стають найкваліфікованіші робітники та службовці, тобто робоча сила стає інтелектуально-інформаційно насиченою, то її відчуження від власника відбувається в

якісно новій формі, а традиційні форми такого відчуження значною мірою заперечуються.

Радикальні зміни в суб'єктах власності та її соціалізація. Еволюція об'єктів економічної власності зумовлює й глибокі зміни в суб'єктах власності. Вони полягають насамперед у тому, що частина висококваліфікованих науковців і спеціалістів, працюючи за наймом у науково-дослідних лабораторіях корпорацій, університетах тощо, паралельно займається підприємницькою діяльністю, організовує свою ризикову (або венчурну) справу. Крім того, ці фахівці можуть працювати за контрактом у кількох фірмах або суміщати роботу за наймом (працювати у науковій лабораторії та викладати в університеті). Отже, власник такої висококваліфікованої робочої сили, працюючи за наймом, може водночас стати суб'єктом приватної власності (в індивідуальній, якщо сам організовує венчурне підприємство, або колективній формі, якщо у цьому беруть участь інші науковці та спеціалісти). Така полісуб'єктність частково поширюється й на частину найманих робітників і службовців нижчої кваліфікації, коли вони стають власниками певної кількості акцій фірми.

Якщо дати оцінку тих змін, що відбуваються у відносинах власності з погляду їх об'єктів, і з'ясувати при цьому соціально-економічну спрямованість цих змін, то стає очевидною тенденція до зростаючого усупільнення цих об'єктів на таких трьох основних рівнях: 1) на рівні окремого підприємства, фірми, корпорації, організації; 2) на рівні держави; 3) на міжнаціональному рівні. З погляду формаційного підходу, тобто розвитку світової цивілізації від менш розвинутої суспільно-економічної формації до більш розвинутої, еволюція власності з боку об'єктів та суб'єктів привласнення здійснюється у напрямі соціалізації. Це означає, що серед об'єктів власності домінують ті, які повинні бути у власності або окремих трудових колективів, або у державній.

Істотні зміни відбуваються у межах інших сторін власності як соціологічної категорії. Так, в юридичній власності зростає дезінтеграція таких прав власника, як право володіння, розпорядження та користування власністю. Це означає, що в минулому (тобто на нижчій стадії розвитку капіталізму, коли панувала приватна капіталістична власність) ці права належали переважно одній особі. Винятком було сільське господарство, де землевласник нерідко здавав землю в оренду орендареві. В сучасних умовах власники підприємств у різних галузях

промисловості віддають їх у володіння або розпорядження, користування, отримуючи за це певну винагороду. Вони також широко практикують передання управління своєю власністю, що означає посилення процесу відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції.

Ще однією важливою рисою сучасних відносин власності у розвинутих країнах Заходу є, з одного боку, процес певної деперсоніфікації капіталістів-власників і перехід їх власності до рук юридичних осіб (компаній, банків, інших фінансових інститутів). Так, у 1998 р. інституціональні інвестори володіли у США 52% акцій, в Англії — 60%, в Німеччині — 68%.

З іншого боку, відбувається процес зростання персоніфікації власності через механізм придбання акцій. Частково він здійснюється і через пенсійні та страхові фонди. У США, наприклад, кількість пайовиків пенсійних фондів наприкінці 90-х років становила понад 70 млн осіб. Водночас в управлінні фондами існує висока концентрація влади. Так, незважаючи на те, що у США діє до 1,5 тис. крупних пенсійних фондів, право приймати рішення про інвестиції має вузьке коло у кількості осіб.

Купівля акцій частиною трудящих, особливо за пільговими цінами (скажімо, в американській компанії «ІВМ» наймані робітники і службовці мають право витрачати до 10% заробітної плати на придбання акцій за цінами, що становлять 85% їхньої ринкової вартості), дає їм змогу в дуже обмежених масштабах привласнювати частину прибутку, частково долає їх відчуженість від засобів виробництва. Крім того, поширення акціонерної власності сприяє за певних умов створенню профспілкової власності, власності трудового колективу на певну частину підприємств. Так, у США 11 тис. працюючих компанії «Евіс» викупили акціонерний капітал у колишнього власника. Необхідні для цього 750 млн дол. зібрав спеціальний трест, позичивши більшу частину грошей у фінансових інститутів. Ці інститути надали фірмі позичку на 25 років, яка щорічно повинна погашатися з отриманого прибутку за пільговими податковими ставками. Після виплати боргу кожен працівник стане співвласником компанії залежно від отримуваної заробітної плати.

У Швеції в 1983 р. прийнято закон, згідно з яким частина акцій приватних компаній переходить у власність трудящих або до їхніх фондів. Це відбувається за рахунок спеціального податку на їхні прибутки, а також додаткових відрахувань з їхнього фонду заробітної плати. Таким чином трудящі набувають певних прав у справах компанії. Зокрема, більшість місць у правлінні цих фон-

дів належить представникам профспілок. У 1990 р. завершився процес фінансування п'яти таких фондів. Кожний з них має право на придбання не більше 6% акцій у будь-якій компанії, зареєстрованій на фондовій біржі. Рішенням Парламенту загальна частка фондів у вартості акцій біржі не повинна перевищувати 5%. Важливою особливістю функціонування цих фондів є те, що провідна участь у їх управлінні належить громадським організаціям, насамперед профспілкам.

Для Швеції також характерна специфічна практика придбання акцій, що дістала назву «конвертібл». Вона полягає в тому, що робітник або службовець надає позичку підприємству, на якому працює, а через певний час отримує взамін акції на пільгових умовах. До такої практики вдаються понад 50% усіх фірм, зареєстрованих на Стокгольмській фондовій біржі. Водночас фірм, які повністю викуплені працівниками, порівняно мало, і вони переважно невеликі. Ці фірми становлять 26% загальної чисельності фірм, а середня кількість зайнятих на кожному підприємстві не перевищує 35 осіб.

Ця властивість розвитку акціонерної власності має негативний аспект: нерідко корпорації під загрозою звільнення трудящих змушують їх викуповувати окремі збиткові заводи та філіали.

На початку 1991 р. у США на підприємствах, частково або повністю викуплених робітниками, працювало до 10 млн. робітників і службовців 11 тис. фірм, що становило майже 10% сукупної робочої сили. Перехід до такої форми власності автоматично зумовив зростання продуктивності праці на 10—15%. Прибуток робітників цих підприємств складається з двох частин: 1) заробітної плати і 2) дивідендів, що припадають на ту частку власності підприємства, яка належить окремому робітникові. Раніше цю частку прибутку отримували власники фірми. Характерно й те, що накопичені засоби робітник отримує лише при звільненні. Водночас вони не мають права претендувати на частку власності, що їм належить, а лише можуть отримати її вартісний еквівалент. Власність належить колективові й не дробиться.

Це явище не можна вважати суто капіталістичним, або цілком соціалістичним (не в адміністративно-бюрократичному тлумаченні цього питання). Воно відображає суперечливе поєднання протилежних соціальних форм капіталістичного та соціалістичного способів виробництва, капіталістичної та соціалістичної власності.

У процесі еволюції власності змінюються й інші основні економічні риси капіталізму. Зокрема, частково до-

лається така його риса, як відсутність у певної частини трудящих засобів виробництва, вони перестають бути традиційними продавцями товару робоча сила, меншою мірою (порівняно із зайнятими на приватнокапіталістичних підприємствах) збільшують капітал та ін.

Значною мірою щодо них втрачає свою силу й така риса суспільної форми капіталістичного способу виробництва, як праця під контролем капіталіста і його власність на виготовлений продукт. Навіть з погляду речового змісту сучасного капіталістичного способу виробництва виникають такі нові форми і методи організації виробництва (скажімо, бригадна форма організації праці), за яких більшість колишніх функцій капіталіста щодо контролю за працею, а згодом і керуючих (своєчасний вихід на роботу, ритм праці, розподіл заробітної плати, контроль за якістю тощо) дедалі більше передаються автономній бригаді. З погляду суспільної форми ці процеси найдоцільніше назвати експлуатацією організаторських здібностей трудового колективу. Ця риса також властива праці на монополістичних, державних підприємствах, у змішаних приватно-державних корпораціях. Завдяки цьому на рівні окремих підприємств (одиничний поділ праці) частково втрачає свою силу така риса суспільної форми капіталістичного способу виробництва, як відчуженість робітників від процесу управління виробництвом. Крім того, у деяких розвинутих країн Заходу існує чимало кооперативів, які працюють на засадах самоуправління. В країнах ЄС у виробничих кооперативах працює майже 1 млн осіб. Крім виробничих кооперативів, у цих країнах існують збутові, споживчі, житлові та ін. Їх налічується понад 120 тис. (виробничих і невиробничих) із кількістю зайнятих майже 2,5 млн осіб.

На підприємствах, повністю викуплених трудящими, значною мірою перестає існувати така риса капіталістичного способу виробництва, як привласнення власниками засобів виробництва більшої частини створеного найманими робітниками продукту, зокрема всього додаткового продукту. Залежно від кількості акцій (що, у свою чергу, залежить від трудового стажу, рівня кваліфікації, заробітної плати та інших показників), суми трудових заощаджень в ощадних касах тощо, робітники привласнюють певну частину прибутку. Ця риса втрачає свою силу не повною мірою, тому що іншу частину прибутків привласнюють різні фінансові інститути (наприклад, банки, що надають трудящим кредити під високі відсотки), промислові, торговельні, транспортні корпорації, які продають або купують, надають послуги таким підприємствам

і вилучають частину прибутків через механізм цін. Ця риса значною мірою втрачає силу лише на тих підприємствах корпоративного і державного секторів економіки, на яких частина найманих робітників і службовців може придбати акції за пільговими цінами.

Залежно від масштабів поширення народних підприємств, кооперативів істотно модифікується основна мета капіталістичного способу виробництва. На таких підприємствах головною метою стає максимізація не загального прибутку, а чистого прибутку на одного зайнятого.

Водночас змінюється, втрачає свою силу і така риса суспільної форми капіталізму, як обмеженість споживання частиною робітників і службовців лише вартістю товару робоча сила. Якісно нові форми вияву цієї риси на вищій стадії капіталізму зумовлені й тим, що відтворення робочої сили нормальної якості в умовах сучасного капіталістичного виробництва уже не може відбуватися лише за рахунок традиційної заробітної плати.

Зростаючу роль у цьому процесі відіграють соціальні витрати буржуазної держави, тобто витрати на розвиток освіти, охорони здоров'я, професійну підготовку, виплату пенсій і відшкодування у разі безробіття тощо. У Швеції на соціальні цілі держава витрачає третину всього ВВП (найвищий показник серед розвинутих капіталістичних країн). У США за 1950—1999 рр. лише з федерального бюджету такі витрати зросли з 22,9 до понад 1 трлн дол. З 1951 по 1991 рік витрати держави (у цінах 1982 р.) на душу населення зросли більш як у 5 разів у США, ФРН і Швеції, у 7 разів — у Франції, у 4 рази — у Великобританії.

Джерелом цих витрат є значною мірою податкові надходження від трудящих, а також податки з прибутків компаній та фірм. Такі витрати водночас виступають як загальнонаціональна форма заробітної плати і свідчать про зростаючий колективний капіталістичний та суспільний характер відтворення робочої сили й посилення ролі у ньому сучасного колективного капіталіста — буржуазної держави та всього суспільства. Соціальні витрати певною мірою доповнюються соціальними програмами корпорацій.

Для розвитку товарно-грошових відносин в умовах сучасного капіталізму властива дія суперечливих тенденцій: до їх розширення і до їх підриву. Кожна з них, у свою чергу, зумовлена дією низки факторів. Хоча панівною є тенденція до підриву товарно-грошових відносин, водночас інтенсивно зростає роль позаринкових зв'язків обміну між товаровиробниками, збільшується підрив то-

варного виробництва у межах гігантських олігополістичних об'єднань. Це зумовлює еволюцію грошей як загального еквівалента, поступовий перехід до безгрошового суспільства.

На вищій стадії капіталізму якісних змін зазнає така риса цього способу виробництва, як вільна конкуренція. Гігантські корпорації підпорядковують собі дрібні та середні підприємства; вільна конкуренція змінюється монополією, олігополією (тобто колективною монополією), модифікуються її форми та методи. Головною сферою дії законів конкуренції стає корпоративний сектор економіки. Монополія не усуває, а діалектично заперечує вільну конкуренцію. Але домінує на вищій стадії капіталізму не конкуренція, тим паче не вільна конкуренція, а монополія в її колективній формі, тобто олігополія.

На вищій стадії капіталізму якісних змін зазнає держава. Залишаючись, як і у період домонополістичного капіталізму, елементом надбудови, буржуазна держава з переростанням продуктивними силами вузьких меж приватномонополістичної власності стає й елементом базису, суб'єктом виробничих відносин, гігантською силою, що поєднує економічну, політичну, юридичну, ідеологічну та інші сили. У цій ролі держава насамперед діє в інтересах монополістичної буржуазії, значною мірою відстоює колективні інтереси капіталістів. Саме тому вона є наймогутнішим капіталістом. Держава, державна капіталістична власність зокрема, сприяє розвитку продуктивних сил загалом і передусім головної продуктивної сили — трудящих (розвитку освіти, охорони здоров'я, навколишнього середовища тощо). На її дії впливають виступи трудящих та інші фактори. Тому вона частково відображає інтереси переважної частини населення, трудящих.

На підставі еволюції основних рис технологічного способу виробництва та його суспільної форми можна дійти висновку, що сучасний капіталізм є поєднанням не лише експлуататорських, а й низки важливих рис, ланок перехідних до соціалізму форм, окремих елементів соціалістичного способу виробництва. Його називають «капіталізмом з людським обличчям».

Частка держави в кінцевих доходах населення значно коливається залежно від рівня заробітної плати. Наприклад, в Японії у 10% найбідніших людей майже 28% доходу формується за рахунок заробітної плати, приблизно 4% — від індивідуальної трудової діяльності й майже 60% — за рахунок дотацій від органів соціального забезпечення. У цій країні один із найнижчих показників у світі щодо різниці доходів між найбагатшими та найбіднішими.

Економічна система 90-х років та закономірності її розвитку наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Політика приватизації у розвинутих країнах та її наслідки. Наприкінці 70-х — у 80-х роках у деяких розвинутих капіталістичних країнах прокотилася хвиля роздержавлення і приватизації (в окремих із них вона переривалася націоналізацією) певних галузей промисловості, підприємств, банківської сфери. Роздержавлення означає перехід державної власності в усі інші типи і форми, тоді як приватизація — перехід державної власності лише до рук окремих осіб (приватну власність). Першим до такої політики вдався уряд США, провівши приватизацію компанії залізничного транспорту «Конрейл». Ця програма також передбачала перехід у приватні руки електроенергетичних систем, аеропортів, нафтопромислів, залізниць, охорони здоров'я. В Японії вона передбачає продаж акцій державних компаній залізничного транспорту, авіаліній, тютюнової промисловості, телефонно-телеграфного зв'язку. У Великобританії денационалізація, що розпочалася в 1979 р., торкнулася усіх підприємств служби зв'язку, автомобільної промисловості, транспорту, авіації, металургійних підприємств, компаній паливних галузей промисловості, насамперед газової.

Одним з ідеологічних міфів, що супроводжували політику приватизації у Великобританії, був міф про створення «демократії акціонерів», проголошений М. Тетчер, який став з 1979 р. основною ідеєю англійського уряду, яку він намагався реалізувати через продаж акцій приватним особам. Кількість акціонерів з 1979 по 1990 рік зростає у Великобританії з 1,75 млн до 5,7 млн осіб. Всього тут налічувалося 11 млн акціонерів, або 24% дорослого населення, а в 1979 р. їх було 7%. Проте після такого розширення у наступний період відбувалася концентрація акцій у руках значно меншої кількості осіб. Так, кількість акціонерів великих компаній за півроку скоротилася на 50%, 63% капіталу приватизованої державної компанії «Брітїш аероспейс» є власністю 143 акціонерів. Вартість портфелів акцій, які належать більшій частині дрібних акціонерів, мізерна. Основними покупцями акцій стали фінансові інститути, а індивідуальні вкладники придбали лише 21,3% акцій.

Аналогічні процеси відбуваються й у Франції. Так, власниками акцій денационалізованих компаній тут ста-

ли спершу майже 6 млн осіб. Проте дрібні акціонери ніяк не впливають на управління компаніями. Тому лише 15 осіб одержали право контролю за усіма підприємствами денационалізованих галузей. Вони зосередили у своїх руках спочатку до 20% загальної кількості випущених акцій, а надалі ця частка значно зросла внаслідок продажу акцій дрібними акціонерами.

Внаслідок приватизації трудящі перестали отримувати товари та послуги від державних підприємств за відносно дешевими цінами. Так, у США уряд має намір передати у приватні руки 5 електроенергетичних систем на півдні та заході країни. Мешканці цих районів платили за електроенергію від 3 до 4 центів за 1 кВт/год, а середня ціна по країні перевищує 6 центів. Після денационалізації «Бритіш телеком» підвищилися тарифи на телефонні розмови (так, тариф на трихвилинну розмову у місті після обіду зріс на 33%). І лише після демонополізації ціни на товари окремих державних підприємств було знижено.

Політика приватизації певною мірою суперечить інтересам панівного класу, оскільки внаслідок проведення її стан державних фінансів погіршується, хоч однією з цілей приватизації було проголошено скорочення дефіциту державного бюджету. Так, англійський уряд для поліпшення становища державних фінансів провів денационалізацію підприємств загальною вартістю 4,75 млрд фунтів стерлінгів, а втратив при цьому прибуток у сумі 1,75 млрд фунтів стерлінгів, який щорічно давали йому ці підприємства. Хоч у певні періоди надходження від приватизації покривали до 60% дефіциту державного бюджету, протягом кількох років сума витрат держави від прибутків державних підприємств перевищила б виручку від денационалізації. Крім того, уряду доведеться підвищити податки і державні позики, допомоги у разі безробіття. Тому колишній міністр консервативного уряду лорд Г. Макміллан іронічно зазначив: «Продати державне майно, щоб покрити поточні витрати, — це стати схожим на старовинну сім'ю, яка продає родинне срібло, щоб заплатити за квартиру». Проводячи політику денационалізації, уряд М. Тетчер, як вважали лейбористи, «вбиває курку, що несе золоті яйця». На розпродажу державної власності нажилися англійські банки. Фінансові інститути Сіті «заробили» на цій операції 2 млрд фунтів стерлінгів.

Це стало можливим тому, що у процесі приватизації уряд продає державне майно за демпінговими, тобто за-

ниженими, цінами. Внаслідок такої політики приватизації у Франції в 1986—1987 рр. відбулося, за словами французького науковця А. Адмуша, повернення великих національних компаній під владу фінансової олігархії. Крім того, приватизація, незважаючи на рекламні заяви окремих консервативних урядів, не означає повсюдного переходу державних підприємств до рук приватного капіталу. У США, наприклад, вона швидше означає передавання власності федеральним урядом до рук властей штатів і місцевих органів. У Великобританії денационалізація у багатьох випадках здійснювалася не повністю, а частково, тому вона не призводить до прямого послаблення державного контролю за підприємствами чи до певного зниження такого контролю. При цьому послаблюється контроль держави за деякими підприємствами і галузями, здійснюється часткова денационалізація. Певне послаблення централізованого втручання держави в економіку внаслідок роздержавлення її відбувається переважно через послаблення командно-адміністративних методів. Державне втручання стає при цьому цілеспрямованим, вибіркоким і ефективним. Воно здійснюється за допомогою програмно-цільового управління, контрактного та бюджетного фінансування, непрямих методів регулювання активності (ставок відсотка, податків, норм амортизації тощо).

Консервативні уряди розвинутих країн Заходу приватизують чи денационалізують, як правило, лише прибуткові та рентабельні підприємства, що суперечить офіційно проголошеним ідеям такої політики, яка проводиться нібито з метою подолання збитковості державних підприємств, підвищення їх рентабельності. Так, у Великобританії сім рентабельних морських верфей «Брітіш шіпбілдерс» були денационалізовані, а в руках держави залишилася лише одна збиткова.

Приватизація не дала відчутних результатів у підвищенні техніко-економічної рентабельності виробництва. Так, у 1988 р. інвестиції денационалізованих підприємств Франції у незмінних цінах були навіть нижчими, ніж у 1981 р. Водночас фінансові вклади компаній за цей же період зросли на 462,5%. У глобальному плані, за визнанням впливової французької газети «Монд», видатки на націоналізацію досягли 92 млрд. франків, з яких жодного су не було витрачено безпосередньо на виробництво. Так, у компанії «Сен-Гобен» обіг капіталу за рік скоротився, інвестиції залишилися на тому самому рівні, а норма прибутку зросла.

Політика денационалізації та приватизації погіршує загальні умови відтворення всього суспільного капіталу, ускладнює проведення структурної перебудови, подальше розгортання НТР і наступне використання її досягнень, гальмує проведення регіональної, соціальної, екологічної політики держави, регулювання капіталістичної економіки. Приватизація створює сприятливий ґрунт для переходу частини підприємств до рук іноземного капіталу.

Ставлення широких верств населення до денационалізації було суперечливим. Так, у Франції денационалізація була одним з найпопулярніших заходів консервативного уряду. У Великобританії при проведенні денационалізації компанії «Нешл фрейт» з 24 тис. робітників 17 тис. виявили бажання стати власниками акцій. Оскільки курс акції цієї компанії внаслідок вкладення капіталу в прибуткову мережу Бюро подорожей постійно зростав, це позначилося на настроях дрібних акціонерів. Посилені пропагандою та нападками на неефективність державного сектора, такі настрої вплинули на широкі верстви населення. З часом теорія «народного капіталізму» перестала надихати широкі маси.

На національні особливості процесу одержавлення засобів виробництва істотно впливають партії (чи партія), які перебувають при владі. Правоконсервативні партії традиційно намагаються зменшити масштаби одержавлення виробництва, а прогресивні — збільшити. Так, в Італії більшість комуністів і значна частина соціалістів вимагають збільшення державного підприємництва, а консервативні партії — його зменшення.

В Україні процес роздержавлення і приватизації здійснюється не в інтересах народу. Про це свідчить надання кожному громадянину приватизаційних сертифікатів незначної номінальної вартості, які знецінилися до 20 грн. Насправді їх вартість повинна була становити не менш 5 тис. дол. Таким чином, 15 млн осіб стали акціонерами роздержавлених підприємств лише формально. Водночас збагатилася жменька нових олігархів.

Широкомасштабна приватизація підприємств в Україні надто звузила державний сектор, що означало перехід від тотального одержавлення до тотальної приватизації (від однієї крайності до іншої). Це призведе до відсутності економічної рівноваги в суспільстві, значного (неоптимального) послаблення економічної ролі держави, підризу матеріальної основи державного регулювання макро-економічних процесів тощо.

Основні закономірності економічної системи наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Тенденції еволюції сучасної економічної системи значною мірою зумовлені закономірностями розвитку кожного з основних елементів цієї системи, а саме продуктивних сил, техніко-економічних та організаційно-економічних відносин, відносин економічної власності та господарського механізму.

Тенденції розвитку системи продуктивних сил здебільшого детерміновані особливостями сучасного етапу розгортання НТР, зокрема інформаційної революції. З часом система продуктивних сил ускладнюватиметься через виникнення в ній якісно нових елементів, а також збагачення зв'язків між окремими елементами та будь-якого елемента із системою загалом. Головною продуктивною силою і надалі залишиться працівник (трудящий), але його творчі здібності сягнуть вищого рівня так само, як і його освіта, кваліфікація, моральний і психологічний стан, уміння вести діалог з досконалішими комп'ютерами та ін. Єдиною реальною загрозою цьому може стати лише глобальна екологічна криза.

Техніко-економічні відносини характеризуватимуться поглибленням процесу усупільнення виробництва та праці, передусім на інтернаціональній основі. Розвиток техніко-економічних відносин здійснюватиметься переважно через поглиблення процесу інтернаціоналізації одиничного поділу праці, що разом з іншими формами суспільного поділу праці (розвитком спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва) посилюватиме роль безпосередньо суспільної форми виробництва, позаринкових зв'язків. Еволюція технологічного способу виробництва характеризуватиметься зростанням автоматизації виробничих процесів, розвитком так званих «безлюдних підприємств», все більшого застосування принципово нових, немеханічних форм матерії — фізичної, хімічної, біологічної. Дедалі помітнішу роль відіграватиме освоєння космосу. Усе це, а також усвідомлення людством загрози екологічної кризи, формування повноцінного екологічного мислення послабить антагонізм між людиною та природою, а отже, можна буде уникнути деградації особи як біосоціальної істоти.

Відносини економічної власності характеризуватимуться розширенням плюралізму форм власності, зумовленим ускладненням системи продуктивних сил і техніко-економічних відносин (тобто технологічного способу виробництва) загалом і кожного елемента цього способу виробництва зокрема. Виникнуть нові форми інтегрованої власності на основі одиничного, часткового та загального поділу праці. Водночас цілісність відносин власнос-

ті неможлива без домінування у них однієї суспільної форми розвитку продуктивних сил.

Деякі західні вчені прогнозують, що переважатиме державна форма власності. Так, американський економіст Б. Беквіт стверджує, що в 2200 р. у США держава володітиме 90% всієї реальної власності. Аналогічної точки зору дотримується відомий американський науковець Р. Хейлбронер, який вважає, що ринковий механізм і приватна власність будуть істотно змінені або цілком замінені державною власністю та державним управлінням.

Такі прогнози безпідставні, оскільки механічно копіюють тенденцію розвитку державної власності в окремі проміжки часу та екстраполюють цю тенденцію на майбутнє. Крім того, вони не враховують дії закону заперечення заперечення. Зміст його щодо характеру взаємодії існуючих форм власності та тенденції їх розвитку на майбутнє полягає насамперед у тому, що кожна наступна, розвинутіша форма власності не повністю, а діалектично (з утриманням позитивних сторін) заперечує попередню. Прогнози названих авторів ґрунтуються майже на цілковитому запереченні корпоративної (у тому числі монополістичної) власності. Слід врахувати й те, що державна власність — найвища суспільна форма розвитку продуктивних сил лише в межах окремих національних держав. Але оскільки сучасні продуктивні сили дедалі більше переростають межі окремих країн, особливо малих та середніх, посилюється процес інтернаціоналізації технологічного способу виробництва, то їх суспільною формою розвитку стають розвинутіші (порівняно з державною) форми власності. Це інтегрована власність окремих країн, декількох компаній з різних країн та наднаціональних органів, її об'єктами можуть бути різні елементи продуктивних сил (засоби праці, предмети праці, наука — у формі спільних патентів, ліцензій та ін.). При цьому, однак, домінуючою суспільною формою розвитку продуктивних сил залишається державна власність (на засоби виробництва, національний доход, інтелектуальну власність тощо).

Ще однією тенденцією розвитку відносин власності стане зрощування двох або кількох форм економічної власності й утворення на цій основі змішаних типів і форм власності.

З погляду характеру відносин економічної власності у майбутньому найінтенсивніше розвиватимуться асоційовані форми власності трудових колективів як у межах окремих країн, так і між державами. Зростатиме питома вага профспілкової, кооперативної власності. У структурі сучасної корпоративної власності буде збільшуватися частка акцій трудящих. Оскільки однією з основ еконо-

мічної свободи людини і надалі залишиться приватна власність, то її значення зростатиме. Водночас поглиблення процесу усупільнення виробництва і праці передбачає домінування колективних форм власності. Щоб узгодити ці імперативи подальшого прогресу особи та виробництва, необхідне поєднання індивідуального та колективного привласнення. Різні комбінації таких форм привласнення стануть ще однією тенденцією еволюції відносин власності.

Названі тенденції розвитку технологічного способу та відносин економічної власності зумовлюють відповідні зміни господарського механізму. У найближчі десятиліття відбуватиметься насамперед його ускладнення. Разом з механізмом ринкової конкуренції, корпоративною (у тому числі монополістичною та олігополістичною) планомірністю та державним регулюванням, програмуванням і прогнозуванням розвитку економіки все більшого значення набуватиме наднаціональне регулювання макроекономічних процесів на різних рівнях функціонування світового господарства. У межах корпоративного, державного та наднаціонального регулювання матиме місце поєднання адміністративних, правових та економічних важелів, але переважатимуть економічні форми і методи регулювання мікро- та макроекономічних процесів. Поступово посилюватимуться елементи свідомого, планомірно організованого розвитку реалій економічної дійсності й відповідно послаблюватимуться елементи анархії, стихійності. У структурі господарського механізму переважна роль належатиме державному регулюванню, програмуванню та прогнозуванню економіки. Роль цього елемента господарського механізму може зрости внаслідок загострення екологічної кризи. Залежно від ступеня її поглиблення дедалі актуальнішим ставатиме питання про створення єдиного планетарного уряду, глобального (у масштабі всієї Землі) макроекономічного регулювання процесів відтворення.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте головні риси інформаційного суспільства та інформаційної економіки.
2. Які основні зміни відбулися у змісті праці сучасного працівника?
3. Як видозмінюють відносини власності наука та інформація?
4. З'ясуйте позитивні та негативні аспекти роздержавлення і приватизації.
5. Які найважливіші тенденції розвитку основних елементів економічної системи на початку XXI ст.?

3.7. Суверенітет України та шляхи його досягнення

Перед суверенною Україною стоїть багато складних завдань в усіх сферах суспільного життя. У сфері економіки — це передусім зростання життєвого рівня народу, поступове досягнення рівня розвитку передових країн світу, входження рівноправним членом у систему світового господарства. Але найважливішим і найскладнішим завданням нашої держави, пов'язаним із здійсненням тактичних і стратегічних цілей, є досягнення економічного суверенітету.

Сутність економічного суверенітету

Сутність суверенітету і його види. З'ясування сутності економічного суверенітету потребує попереднього визначення змісту загальніших понять — «суверенітет» і «суверенний». Перше з них походить від німецького слова «souveranitat» та французького «souverainete», що означає повну незалежність держави від інших держав у її внутрішній справі і зовнішніх відносинах. Поняття «суверенний» походить із французької мови і означає «той, що здійснює верховну владу». Похідними від поняття «суверенітет» і «суверенний» у теорії конституціоналізму є терміни «державний суверенітет», «народний суверенітет».

Державний суверенітет, суб'єктом якого є держава, містить дві найважливіші складові. Зміст першої розкривається у верховенстві держави на своїй території. Це означає, що влада держави є вищою верховною владою, правомочна встановлювати в суспільстві єдиний правопорядок, рішення влади обов'язкові для виконання всіма її органами, посадовими особами, організаціями та населенням (у тому числі іноземцями), а в руках держави зосереджуються всі засоби владного примусу (суд, армія, міліція тощо). Цей вид державного суверенітету формується і наповнюється реальним змістом при здійсненні таких найважливіших суверенних прав: 1) право самостійно приймати власну конституцію; 2) право законодавчої діяльності; 3) право територіального верховенства; 4) право створювати власну армію і здійснювати оборону країни; 5) право мати своє громадянство; 6) право на проведення самостійної економічної та соціальної політики; 7) право здійснювати зовнішню політику, бути суб'єктом міжнародних відносин. Зміст другої складової державного суверенітету розкривається в незалежності держави у сфері міжнародного спілкування, можливості формувати і проводити зовнішню політику, бути суб'єктом міжнародних відносин, у непідкоренні держави владі інших держав. Така характеристика сутності суверенітету стосується переважно політико-правового аспекту цього поняття.

Водночас у сфері зовнішніх відносин кожна держава повинна зважати на суверенітет інших держав. Тому міжнародне спілкування здійснюється у формі взаємних угод, узгоджених правил. З моменту укладання таких угод вони стають обов'язковими для цих держав і є нормами міжнародного права.

Суверенітет реалізується також у функціонуванні й розвитку представницьких, виконавчих, судових тощо органів влади.

Народний суверенітет, суб'єктом якого є народ, означає повновладдя народу на своїй території. *Національний суверенітет*, суб'єктом якого є нація, означає повновладдя нації на даній території, право і реальні можливості вирішувати свою долю. У разі проживання багатьох націй і народностей на території суверенної держави національний суверенітет передбачає їх право вирішувати свою долю разом з корінною нацією. Незважаючи на глибокі та всебічні процеси у межах світового господарства, вони не повинні заперечувати або обмежувати національну культуру, мову, духовні традиції.

Водночас поняття «суверенітет» і «суверенний», як і похідні від них категорії «державний суверенітет» тощо,

не слід розглядати як абсолютно незмінні. Це суперечило б законам діалектики. Вони постійно наповнюються елементами нового змісту. Внаслідок тривалого періоду інтернаціоналізації продуктивних сил, суспільного характеру виробництва, соціальних, правових, політичних, культурних відносин тощо відбувається боротьба двох суперечливих тенденцій.

З одного боку, це утворення моноетнічних держав, які не бажають поступатися своїм суверенітетом. Найбільше це стосується такої риси державного суверенітету, як державна цілісність, тобто неприпустимість відчуження від держави частини її території, непорушність кордонів, право територіального верховенства.

З іншого боку, це тенденція переростання світовими інтеграційними процесами меж державних, народних і національних суверенітетів. На сучасному етапі ця тенденція виявляється в утворенні регіональних систем декількох або багатьох держав, у переданні деякими національними країнами все більшої кількості повноважень, прав наднаціональним органам реальної можливості створення в майбутньому федеральних утворень на зразок Сполучених Штатів Європи, а в межах світового господарства — всесвітньої конфедерації держав. Переважає у межах світового господарства друга тенденція, що не суперечить домінуванню першої в певній країні.

З огляду на це слід зауважити, що абсолютного суверенітету нині не має жодна країна світу. Вступаючи у міжнародні організації, навіть США повинні делегувати їм частину своїх суверенних прав. Тому метафізичною тезою деяких науковців про те, що «суверенітет або є, або його немає». Таке «чорно-біле» бачення проблеми відповідає не реаліям сьогодення, а періоду становлення національних держав, відсутності інтеграційних процесів.

Теоретичним вираженням першої тенденції є теза багатьох науковців про повну абсолютність суверенітету і можливість відчуження, обмеження лише окремих суверенних прав. Другу тенденцію її прихильники намагаються обґрунтувати положеннями про обмеженість державного суверенітету і необхідність його поділу між існуючими національними державами і масштабнішими регіональними федеративними та конфедеративними утвореннями. Залежно від ступеня інтегрованості економіки, політики, права тощо у межах певних міжнародних організацій, від посилення чи послаблення дії інтеграційних факторів, від того, чи відбувається у даний момент утворення, зміцнення чи розпад імперії, поліетнічних

держав та інших чинників посилюється або послаблюється бажання певного народу, нації, етнічної групи створити незалежну державу.

Взаємодія (тобто взаємозумовленість, взаємопроникнення, взаємоборотьба тощо) двох названих тенденцій визначає особливості розвитку та функціонування економічного суверенітету.

Зміст категорії «економічний суверенітет». В економічній літературі найважливішою ознакою категорії «економічний суверенітет» називали самостійне управління економікою. Однак ця ознака є другорядною або похідною від наявності у руках суверенної держави, нації або народу (залежно від існування відповідних форм суверенітету) власності на все національне багатство, природні ресурси, землю тощо. При цьому економічний суверенітет органічно пов'язується з такою рисою державного суверенітету, як верховенство держави на своїй території. Отже, *економічний суверенітет України* можна визначити як власність українського народу на своє національне багатство, на основі якої уповноважені ним органи влади самостійно здійснюють регулювання економіки та зовнішньоекономічної діяльності в інтересах переважної більшості населення.

Національне багатство, як відомо, — це сукупність створених і нагромаджених у державі працею всього суспільства матеріальних і духовних благ, рівень освіти, виробничий досвід людей, майстерність й обдарування населення, а також природні ресурси. Тому при встановленні власності українського народу на національне багатство уповноважені ним органи влади повинні регулювати розвиток усієї системи продуктивних сил: засобів і предметів праці, робочої сили, науки, форм і методів організації виробництва, використовуваних людьми сил природи, а також інформації. Крім того, виходячи зі змісту категорії «власність», зокрема враховуючи економічний аспект цієї категорії, вони повинні регулювати й відносини власності між людьми з приводу привласнення названих елементів системи продуктивних сил в усіх сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, розподілі, обміні та споживанні).

Наведене визначення найбільш глибинної сутності економічного суверенітету України може бути конкретизоване при з'ясуванні основних його (суверенітету) цілей, структури та значення для майбутньої долі українського народу. Вирішальну роль у такій конкретизації відіграє аналіз структури економічного суверенітету.

Структура економічного суверенітету України і шляхи його досягнення

Незалежність у формуванні технологічного способу виробництва. З'ясування структури економічного суверенітету необхідно органічно пов'язувати зі структурою економічної системи всього суспільного способу виробництва. Економічна система складається з: 1) системи продуктивних сил; 2) системи техніко-економічних відносин; 3) системи організаційно-економічних відносин; 4) системи виробничих відносин, або відносин економічної власності; 5) господарського механізму. Перші два елементи в їх діалектичній єдності та взаємодії формують технологічний спосіб виробництва.

Структура суверенітету України загалом залежить від структури суспільно-економічної формації. Оскільки до останньої входять як зазначені складові частини базисних відносин, так і найважливіші складові частини надбудовних відносин (соціальні, правові, політичні, національні, культурні, ідеологічні), то перед Україною стоїть завдання домогтися суверенітету у кожній з підсистем і надбудовних відносин. Відсутність хоча б однієї складової суверенітету в усій суспільно-економічній формації залишає Україну залежною від інших країн та міжнародних економічних організацій.

Тому найважливішою складовою економічного суверенітету України є її незалежність у формуванні та розвитку технологічного способу виробництва, відносин економічної власності господарського механізму. Матеріально-речова основа економічного суверенітету — незалежність країни у створенні власного технологічного способу виробництва.

Незалежність при формуванні та розвитку технологічного способу виробництва передбачає суверенітет України у створенні сучасного рівня розвитку системи продуктивних сил і техніко-економічних відносин (тобто відносин спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва, його концентрації та ін.). Оскільки основними складовими елементами системи продуктивних сил є працівники, засоби праці, предмети праці, наука, інформація, використовувані людьми сили природи (найважливіше значення у наш час має ядерна та термоядерна енергія), форми й методи організації виробництва, то економічний суверенітет України у цій сфері передбачає можливість самостійного формування та розвитку кожного з цих елементів.

У межах колишнього СРСР з притаманною йому командно-адміністративною системою, всебічною залежністю від диктату центру Україна не мала змоги проводити власну політику щодо регулювання розвитку жодного елемента системи продуктивних сил. Скажімо, для формування працівника (як основної продуктивної сили) уряд України не міг самостійно розвивати освіту, охорону здоров'я, проводити відповідну соціальну політику та інші види соціально-економічної діяльності, які б сприяли гармонійному формуванню особи, її творчих здібностей, виробничого досвіду та майстерності як основної складової національного багатства українського народу. За таких умов Україна відставала у цій сфері від загальних союзних показників. Так, якщо зіставити інтелектуальний потенціал за таким показником, як підготовка докторів і кандидатів наук на 10 тис. населення, то наприкінці 80-х років в Україні він становив відповідно 1,3 і 14, а в СРСР — 1,8 і 18, у Російській Федерації — 2,3 і 21. Крім того, з України до центру забирали чимало видатних науковців, розподіляли підготовлені кадри по інших республіках колишнього Радянського Союзу. Відставання у цій сфері, у підготовці працівників сучасного типу є однією з основних причин відставання розвитку економіки України від передових країн Заходу, найскладнішою перешкодою для встановлення економічного суверенітету. Після проголошення державного суверенітету України серйозною загрозою у цій сфері є відтік талановитих учених за кордон, перехід у комерційні структури, поглиблення кризи у сфері науки й освіти та ін.

Формування нового працівника — найскладніша проблема для досягнення економічного суверенітету України, але це ще, на жаль, недостатньо усвідомили не лише громадськість, а й уряд.

За цих умов та при порушених господарських зв'язках у країнах колишнього СРСР на передній план виходить така сторона економічного суверенітету, що формується у межах технологічного способу виробництва, як *незалежність у створенні сучасних предметів праці, тобто розв'язання сировинної проблеми*, зокрема нафти, природного газу, коксівного вугілля. Крім того, Україна значною мірою залежить від імпорту лісоматеріалів (майже 75% потреб), хімічної продукції та бавовни. Важливо також, згідно з оцінкою міжнародних експертів, що імпорт понад 20% джерела енергії з однієї країни загрожує економічній безпеці країни. Щоправда деякі країни Заходу, Японія ще більш сировинно залежні. Так, Японія

менше як на 1% забезпечена власними сировинними ресурсами. Проте ці країни мають, по-перше, сталі господарські зв'язки з іноземними партнерами в умовах політичної стабільності. По-друге, більша частина їх продукції конкурентоспроможна на світовому ринку. По-третє, їх економіка значно інтегрована у світове господарство. Усі ці фактори відсутні в Україні, тому значною мірою типова для багатьох країн Заходу проблема для неї обертається гальмом на шляху становлення економічного суверенітету.

Суверенітет України у формуванні техніко-економічних відносин передбачає *незалежність при встановленні раціональної структури господарських зв'язків між підприємствами (об'єднаннями) різних країн (поставок з кооперації та ін.), міжгалузевої структури тощо*. Такі зв'язки диктувалися центром в адміністративному порядку, нерідко ігнорувалися при цьому критерії раціональності та рентабельності, щоб штучно прив'язати економіку України до господарства інших республік. Про це, зокрема, свідчить той факт, що майже 80% усього виробництва в Україні не має завершеного технологічного циклу, залежить від поставок комплектуючих виробів, сировини тощо. Водночас значна кількість виробничих зв'язків між країнами колишнього СРСР була економічно доцільною, їх розрив завдав величезних збитків цим країнам. Тому такі зв'язки потрібно відновлювати або налагоджувати на принципово новій основі.

Для обґрунтованої оцінки названих факторів слід враховувати дію двох суперечливих тенденцій (до утворення моноетнічних та поліетнічних держав, з одного боку, і переростання світовими інтеграційними процесами меж державних суверенітетів — з іншого) та адекватних їм економічних процесів, що зумовлюють кожну з них. Крім того, треба спиратися на досвід більшості країн Заходу. З економічного боку перша тенденція супроводжується формуванням здебільшого закритих національних держав, а друга — зростаючою їх відкритістю, дедалі більшим втягуванням у міжнародний поділ праці, у світову економіку.

Найважливішим кількісним показником такої замкненості або відкритості національної економіки є передусім частка певної країни у світовому виробництві, з одного боку, і світовому товарному експорті — з іншого. За цим критерієм колишній СРСР, а отже й Україна, були досить замкнутою економічною системою. Так, наприкінці 80-х років на СРСР припадало майже 14% чистого сві-

тового матеріального продукту (або національного доходу без сфери послуг), але лише 4% світового експорту. Для порівняння зазначимо, що частка слаборозвинутих країн у виробництві чистого матеріального продукту тоді становила 14,3%, проте їхня частка у світовій торгівлі перевищувала 20%. Наведені дані свідчать про значно більшу відкритість економік країн «третього світу» порівняно з економікою країн колишнього Радянського Союзу.

Оскільки державний, народний та національний суверенітети належать до сфери надбудовних відносин, які розвиваються за своїми внутрішніми законами і залежать від базисних відносин лише в кінцевому підсумку, то було б помилкою ставити у пряму залежність тенденцію до утворення моноетнічних та поліетнічних держав і формування замкнених національних економік, з одного боку, та переростання світовими інтеграційними процесами меж державних суверенітетів і зростання відкритості економіки — з іншого. Такий зв'язок має опосередкований характер і визначається історичними умовами розвитку національної економіки, рівнем розвитку продуктивних сил, обсягом внутрішнього ринку, ступенем забезпеченості країни природними ресурсами, розвитком сфери послуг та іншими факторами. Але заперечення існування цього взаємозв'язку означало б ствердження повної ізоляції базису від надбудови у межах суспільно-економічної формації, що суперечить практиці розвитку світової цивілізації. У межах зазначеної взаємозалежності (між переростанням світовими інтеграційними процесами меж державних суверенітетів і зростанням відкритості національних економік) діє суто економічна закономірність. Вона полягає в тому, що ступінь відкритості економіки перебуває у прямо пропорційній залежності від рівня розвитку продуктивних сил і економічного потенціалу країни.

При обчисленні ступеня відкритості економіки слід враховувати не лише експортну квоту щодо матеріального продукту або ВВП тощо, а й структуру самого експорту, зокрема співвідношення частки сировини та машин і устаткування. У країнах колишнього СРСР цей показник такий, як у слаборозвинутих країнах, оскільки майже 60% експорту становили товари сировинно-енергетичної групи, а, скажімо, в експорті Японії на машини й устаткування припадає до 80%. В Україні 1989 р. у структурі експортних поставок машини й устаткування становили 22%, сировина, матеріали та товари народного споживання — 72%. Із загальної суми вивозу продукції майже 47 млрд крб. (у поточних цінах) в 1988 р. понад 40 млрд

припадало на міжреспубліканський обмін. При цьому з колишніми республіками Україна мала активне торговельно-сальдо в сумі 3,6 млрд крб., а її зовнішньоекономічна діяльність характеризувалася пасивним сальдо в сумі 6,5 млрд крб. Це свідчить насамперед про надзвичайно низьку конкурентоспроможність промисловості України, високу замкненість її економіки щодо економік країн, які не входять до складу СНД, низький рівень розвитку продуктивних сил, міжнародного поділу праці тощо.

Оскільки на сучасному етапі домінуючою тенденцією у світовому господарстві є процес переростання продуктивними силами меж національних держав, то один із важливих факторів досягнення економічного суверенітету України — подолання зазначених вище негативних сторін (низька конкурентоспроможність промисловості та сільськогосподарства України тощо), зростання ступеня відкритості економіки. Для цього необхідно здійснити комплекс заходів тактичного і стратегічного плану. Щодо стратегічних цілей, то, зокрема, треба домагатися поступової переорієнтації економіки України на ринки країн — не членів СНД, для чого, згідно з оцінками західних експертів, потрібно щонайменше два десятиліття років (адже за нинішніх темпів розвитку Україна досягне рівня 1990 р. лише у 2013 р., а розвинуті країни за цей час значно поглиблюють свій відрив від її економічного потенціалу). Це, у свою чергу, передбачає інтенсивну структурну перебудову економіки, активне стимулювання зовнішньоекономічної діяльності підприємств, створення спільних підприємств тощо. Тому Україні доцільно розвивати економічні зв'язки з країнами колишнього СРСР (зокрема Білоруссю та Росією), що сприятиме подоланню кризових явищ в економіці, а також прискоренню розвитку продуктивних сил і створенню матеріальних передумов для входження в ЄС. Для досягнення тактичних цілей слід розробити заходи щодо сприяння експорту, створення сприятливих фінансових умов для українських експортерів через скасування податків на експорт, введення ефективного контролю, формування ефективної банківської системи та ін. Відсутність належного митного контролю та раціонального валютного регулювання завдає економіці України значних збитків.

З огляду на світові інтеграційні процеси майбутнє України не у відстоюванні абсолютного державного суверенітету (який не передбачає передання певним міжнародним організаціям, наднаціональним органам окремих повноважень, прав, які формують суверенітет України), а в делегуванні частини таких прав тим органам, які про-

водитимуть політику узгодження інтересів України (насамперед економічних) з інтересами інших країн. Звичайно, на ці кроки треба йти лише у тому разі, коли наднаціональні органи прийматимуть рішення, закони лише у межах тих функцій, що добровільно передають їм національні держави. За цих умов закони України та наднаціональних утворень не будуть протирічити один одному. Саме такою є переважно ситуація, що склалася в країнах ЄС.

Роль відносин економічної власності та господарського механізму у формуванні економічного суверенітету. Четверта важлива складова економічного суверенітету України, якщо виходити зі структури економічної системи (див. с. 399), — її незалежність у формуванні та розвитку виробничих відносин, або відносин економічної власності. Оскільки власність як економічна категорія є діалектичною єдністю матеріально-речового змісту і суспільної форми, то й економічний суверенітет у цій сфері суспільного способу виробництва має два виміри.

З боку матеріально-речового змісту власність означає певну сукупність матеріальних благ, грошей, цінних паперів, певні об'єкти привласнення (засоби праці, предмети праці, предмети споживання, земля, послуги, а також патенти, ліцензії як об'єкти інтелектуальної власності), до яких належить і робоча сила — специфічний об'єкт привласнення. Об'єктами власності є й природні ресурси, територія, створений національний дохід, інфраструктура та ін. Тому економічний суверенітет України передбачає встановлення повної або абсолютної власності українського народу на всі названі об'єкти привласнення, а також на повітряний басейн над її територією. Водночас у колишньому СРСР частка всесоюзних міністерств і відомств у власності на засоби виробництва становила майже 95%, що відповідало більшою мірою статусу колонії, а не суверенної держави.

З боку суспільної форми власності як економічна категорія — це відносини між людьми з приводу привласнення названих різних об'єктів власності в усіх сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, розподілі, обміні та споживанні), тому економічний суверенітет України означає повну незалежність при створенні властиві їй системи виробничих відносин.

Теоретичним вираженням відносин економічної власності (у діалектичній взаємодії матеріально-речового змісту та суспільної форми) є вся система економічних категорій, зокрема вартість, ціна, прибуток, заробітна плата, гроші, товар і т. ін. Тому економічний суверенітет Укра-

їни у сфері реальних відносин власності означає незалежність держави (уряду, підприємств, об'єднань тощо) в ціноутворенні, перерозподілі прибутків, встановленні заробітної плати тощо.

Внаслідок інтенсивних світових інтеграційних процесів, зокрема коли Україна вступить у наднаціональні організації конфедеративного чи федеративного типу, вона може поступатися частиною прав при здійсненні наднаціональними органами узгодженої з нею цінової, кредитної, фінансової політики. Ці процеси набувають дедалі більшого поширення у країнах ЄС.

Якщо розвиток інтеграційних процесів на нашому континенті відбуватиметься саме так (закони продуктивних сил, усупільнення виробництва та праці диктують такий хід подій), то Україна через певний час віддаватиме (або передаватиме, поступатиметься, обмежуватиме) окремі права суверенної держави (зокрема, поступатиметься частиною прав при здійсненні законодавчої діяльності, економічної та соціальної політики та ін.) наднаціональним органам. Інакше її економіка розвиватиметься всупереч тенденціям і закономірностям світового господарства, світової цивілізації, що негативно позначилося б на ході соціально-економічного прогресу, життєвому рівні населення.

У межах суспільного способу виробництва (діалектичної єдності продуктивних сил і виробничих відносин) і відповідних складових економічного суверенітету Україна частково обмежуватиме свою незалежність при формуванні та розвитку системи продуктивних сил, техніко-економічних відносин, відносин економічної власності (або виробничих відносин), а також господарського механізму. Це економічно немінучі кроки у ході інтенсивної інтернаціоналізації продуктивних сил, всього процесу суспільного відтворення в органічній єдності та взаємодії безпосередньо виробництва, розподілу, обміну та споживання. Щоб ці процеси стали реальністю, кожна країна змушена поступово обмежувати свої права у формуванні та розвитку робочої сили, передавати частину їх наднаціональним органам. При цьому частково заторкуються інтереси кожної країни щодо формування власного господарського механізму.

Господарський механізм, як уже зазначалось, є п'ятою важливою складовою економічної системи, а отже й економічного суверенітету (с. 399). Він виконує чимало важливих функцій: 1) використання економічних зако-

нів; 2) розв'язання соціально-економічних суперечностей; 3) реалізація відносин економічної власності, насамперед власності на засоби виробництва; 4) узгодження економічних інтересів, створення системи стимулів для їх реалізації, формування потреб як матеріальної основи таких інтересів.

Саме тому економічний суверенітет України у формуванні та розвитку господарського механізму передбачає можливість законодавчих органів і уряду України застосувати всю сукупність адміністративних, правових та економічних важелів для регулювання сторін, елементів, складових частин розвитку суспільного способу виробництва, а також здійснення контролю за виконанням прийнятих рішень. Формами господарського механізму на рівні держави є регулювання, програмування та прогнозування економіки. Основні важелі економічного регулювання — податкова, фінансово-кредитна, амортизаційна, структурна, регіональна та інші форми політики. Програмування економіки здійснюється через складання науково обґрунтованих планів її розвитку. У колишньому СРСР виконання п'ятирічних планів центр домагався переважно адміністративними методами. У країнах Заходу це відбувається застосуванням економічних важелів (підвищення або зниження ставки відсотка, шкали оподаткування тощо). Але це не виключає використання й адміністративних методів, та вони відіграють другорядну роль. Тому пропозиції деяких економістів перейти до вільного ринку (вільного ціноутворення і т. ін.) відстають від вимог часу майже на два століття.

На нинішньому етапі становлення економічного суверенітету України необхідно сформувати власний незалежний господарський механізм, оволодіти всім арсеналом державного регулювання, програмування та прогнозування економіки, запозичити передовий досвід країн Заходу в регулюванні цін, грошового обігу, здійсненні структурної політики та ін. Згодом за участі України у федеративних або конфедеративних утвореннях виникне потреба в узгодженні національного господарського механізму з відповідним механізмом інших країн, у переданні частини економічних та юридичних важелів регулювання економіки наднаціональним органам. Таке передання повинно супроводжуватися стабільним розвитком економічної системи, соціально-економічним і політичним прогресом.

Економічна безпека України

Структура економічної безпеки. *Економічна безпека* — незалежність держави у формуванні й розвитку власної економічної системи. Матеріальною основою такої незалежності є власність народу на національне багатство (сукупність створених і нагромаджених в Україні працею всього суспільства матеріальних і духовних благ, інтелектуального потенціалу суспільства, природних ресурсів тощо). Відповідно до структури економічної системи основними напрямками досягнення економічної безпеки є незалежність у формуванні й розвитку кожного елемента економічної системи.

Як відомо, людство знало три технологічні способи виробництва: 1) заснований на ручній праці, 2) заснований на машинній праці, 3) заснований на автоматизованій праці. Якщо розвинуті країни світу досягли вищого ступеня технологічного способу виробництва, що ґрунтується на машинній праці, й розбудовують його на автоматизованій праці (ознаками цього способу виробництва є використання ЕОМ п'ятого та шостого покоління, «інтелектуальних» роботів, наявність «безлюдних виробництв» тощо), то в Україні панівним є технологічний спосіб виробництва, що ґрунтується на ручній та машинній праці. Про це свідчить той факт, що в народному господарстві країни понад 40% працездатного населення зайнято ручною працею, в більшості галузей використовується техніка, яка на 70% фізично зношена та на 95% морально застаріла. Уже це загрожує Україні втратою економічної незалежності.

Кожний з основних напрямів економічної незалежності має декілька конкретніших форм, напрямів розвитку. Оскільки сучасна система продуктивних сил складається із засобів праці, предметів праці, людини, науки, використовуваних людьми сил природи, інформації, форм і методів організації виробництва, то в її межах конкретними формами економічної безпеки держави є: 1) технічна та технологічна незалежність (техніка розглядається як синонім засобів праці); 2) сировинна незалежність; 3) кадрова незалежність; 4) наукова незалежність; 5) незалежність в освоєнні й використанні ядерної, сонячної та інших видів енергії (які є силами природи), або енергетична незалежність; 6) інформаційна незалежність; 7) незалежність у впровадженні власних форм і методів організації виробництва (організаційно-виробнича незалежність). Кожна з цих форм має низку практичних

параметрів та вимірів. Найпростішим для розв'язання названих проблем є досягнення організаційно-виробничої незалежності, найскладнішим — кадрової.

Кадрова безпека. Основні параметри кадрової незалежності зумовлені сутністю людини, яка визначається насамперед єдністю її біологічної та соціальної сторін. Як біологічна істота, людина наділена природними силами (нервами, м'язами, органами чуттів та ін.). Тому для здійснення праці необхідне відтворення індивіда як біологічного явища — його фізичного, психічного та емоційного здоров'я. В Україні в останні 10 років генфонду нації загрожує небезпека: смертність перевищує народжуваність; на шість—сім років скоротилася середня тривалість життя, лише третина школярів здорові, половина юнаків призовного віку вражені тяжкими недугами, від різних хвороб потерпають майже всі вагітні жінки, рівень загальної захворюваності в Україні — один із найвищих у країнах СНД; Україна посідає перше місце за кількістю психічних розладів, злочинних новоутворень та ін. Внаслідок усього цього знижується економічна безпека держави.

Як істота соціальна, людина є сукупністю суспільних відносин, зокрема економічних, соціальних, правових, духовних, національних, культурних тощо. У сфері економічних відносин йдеться насамперед про формування, з одного боку, працівника нового типу, з іншого — людини-власника.

Найважливішими рисами працівника нового типу в умовах НТР є:

1) розвиток його творчих здібностей, професійних навичок (відчуття нового, вміння оцінювати досягнуті результати, бачити недоліки та знати шляхи їх усунення, бажання постійно підвищувати рівень освіти та кваліфікації тощо);

2) економічне мислення (уміння знаходити оптимальні для зростання ефективності окремого підприємства, галузі народного господарства варіанти розвитку, оволодіння найновішими прийомами технологічних проектно-конструкторських розробок, техніко-економічна культура, орієнтація на найраціональніше використання економічних і природних ресурсів та ін.);

3) рівень підготовки до організаційної й управлінської діяльності (знання найновіших методів, форм організації праці, вміння ефективно організувати працю трудового колективу тощо);

4) психофізіологічні якості (цілеспрямованість, сумлінність, працьовитість та ін.).

Проте значній частині працівників народного господарства України властиві безініціативність, недостатній професіоналізм, відсутність належної самодисципліни, техніко-технологічної культури тощо. Більше того, за роки державної незалежності ці негативні риси людини-працівника значно посилились, що поглиблює нестабільність економічної системи. Відставання України від багатьох розвинутих країн у цій сфері і навіть зростаючий розрив є важливим фактором зменшення її економічної безпеки.

Синтезуючим показником розвитку людини-працівника є рівень її освіти, економічної культури тощо. За своїм освітнім потенціалом Україна істотно відстає від багатьох розвинутих країн світу. Так, якщо прийняти рівень освітнього потенціалу у США за 100% (за кількістю студентів на 100 тис. населення), то в Канаді цей показник становить 99,6%, у Південній Кореї 69,3, в Ізраїлі — 53,7, у Західній Німеччині — 49,2, в Іспанії — 47,3, в Росії — 40,4, Україні — 32,7%.

Формування людини-власника в Україні передбачає подолання тотального відчуження працівників від засобів виробництва і створеного продукту, від управління власністю та ін. Успішне розв'язання цієї проблеми сприяло б формуванню людини-працівника. У багатьох розвинутих країнах світу ці процеси відбуваються інтенсивно через створення народних підприємств, формування широкого прошарку реальних (а не формальних) акціонерів. В Україні, однак, здійснюється не народна, а кланово-номенклатурна приватизація, суто символічне перетворення працівників на власників, триває широкомасштабне розкрадання державної власності. Оскільки ці процеси відбуваються на тлі численних обіцянок вищих керівників держави створити рівні стартові умови для всіх громадян України перед входженням у ринок, то зростають апатія і безініціативність народу, його незадоволення, яке з часом може спричинити соціальний вибух. Це також серйозна загроза безпеці України.

У сфері соціальних відносин сутність людини розкривається в утворенні класів, соціальних верств, прошарків, у формуванні спільних економічних, політичних та інших інтересів тощо. На відміну від розвинутих країн світу, де триває процес утворення середнього класу (насамперед класу власників), в Україні відбувається поляризація суспільства на вузьке коло буржуазії та пролетаризовану більшість населення. Якщо у 1990 р. співвідно-

шення в доходах між бідними й багатими групами населення становило 1:5, то наприкінці 1999 р. — 1:50, а за деякими оцінками, — 1:100. Це гальмує стимули до праці у більшості найманих працівників, є підґрунтям для соціальної революції.

У сфері правових відносин сутність людини означає можливість її ставлення до різних об'єктів власності як до своїх, владу над речами, право володіння, користування і розпорядження ними, формування правової культури тощо. На жаль, в Україні внаслідок зубожіння переважної частини суспільства створюється правове поле нігілізму, вседозволеності, неповага до законів держави, а через тотальне відчуження працівників від власності зменшується їх влада над речами, над різними об'єктами власності (засобами виробництва, інтелектуальною власністю та ін.). Це також загрожує суверенітету держави, призводить до зростання злочинності, насамперед економічної.

У сфері політичних відносин сутність людини виявляється в її участі у політичних партіях, рухах, впливі на політику держави, виборах органів влади різних рівнів тощо. Цю сферу суспільного життя людини в Україні також характеризує зростаюча пасивність.

У сфері національних відносин сутність людини виявляється у ступені розвитку національної самосвідомості населення, ідей та духу народу, в умінні й бажанні досягти консенсусу між різними політичними силами та ін. У цій сфері надзвичайно слабо виявляється національна самосвідомість переважної більшості людей, має місце розбрат у релігійних общинах, не мобілізується енергія народу на розв'язання найгостріших проблем тощо.

Технічна, сировинна, наукова та інформаційна безпека. *Технічна безпека* України виявляється у низькому рівні (порівняно з розвинутими країнами світу) розвитку засобів праці, значному їх фізичному (майже 70%) та моральному (до 95%) зношуванні, у низькій питомій вазі експорту машин, устаткування, у втраті Україною чималої частини традиційних ринків збуту приладів, машин тощо внаслідок їх високої вартості (через велику енергомісткість, матеріаломісткість і капіталомісткість, нафтомісткість). Вироблені на такому устаткуванні товари, як правило, неконкурентоспроможні на світових ринках.

Сировинна залежність України виявляється у необхідності імпорту майже 35 млн т нафти, 65 млрд м³ газу, 35 млн т коксівного вугілля, 75% лісоматеріалів, до

100% бавовни та деяких інших видів сировини, імпортованих переважно з Росії. Згідно з оцінками міжнародних експертів, постачання будь-якого виду сировини з одного джерела більш як на 20% від загальних потреб економічно небезпечно для країни, що імпортує.

Наукова незалежність держави полягає у здатності народу, насамперед інтелігенції, засвоювати нові знання, технічні новації, впроваджувати наукові винаходи у виробництво, в досягненні нею передових позицій хоча б у декількох пріоритетних галузях світової науки та здатності утримувати їх, у наявності висококваліфікованих учених та ін.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років за низкою кількісних показників (чисельності кандидатів і докторів наук, наукових установ, обсягу витрат на розвиток науки та ін.) Україна входила до першої десятки країн світу. За 1991—2001 рр. у країні втричі скоротилася мережа проектних і науково-дослідних організацій, більш ніж у двічі — чисельність наукових працівників, питома вага бюджетних асигнувань на науку скоротилася з 3% ВВП у 1990 р. до 0,4% у 2000 р. Відбувається катастрофічне руйнування наукового потенціалу держави. Все це ослаблює економічну безпеку країни, її економічну незалежність.

Інформаційна незалежність — здатність держави на основі інформаційних технологій (інтелектуальних суперкомп'ютерів п'ятого і шостого поколінь, найновіших систем зв'язку, сучасних персональних комп'ютерів) забезпечити організаціям, кожній особі отримання будь-якої інформації, нагромадженої людством.

Вище йшлося про створення у найрозвинутіших державах світу сучасних суперкомп'ютерів, інтелектуальних роботів та ін. Країна, яка значно відстає у створенні таких технологій, перетворюється на інформаційну колонію цих держав.

Загрожують економічній безпеці України рекомендації та пропозиції Міжнародного валютного фонду й деяких інших організацій, особливо щодо лібералізації цін на внутрішньому ринку, лібералізації цін на експорт товарів, відмови від валютного регулювання (вільного і нерегульованого обміну валют), тотальна приватизація та ін.

Урядові структури ще не цілком усвідомили негативні наслідки цих процесів, зокрема те, що при втіленні цих пропозицій в життя з метою одержання кредитів (лише за цих умов МВФ надасть їх) економічні збитки для національної економіки набагато перевищать суму

цих кредитів. Адже такі заходи перетворюють Україну на постачальника дешевої робочої сили, на периферію світового господарства.

Незалежність у формуванні й розвитку господарського механізму означає право держави розвивати власну модель господарювання, насамперед поєднувати ринкові важелі управління економікою з державним регулюванням. Досвід розвинутих країн світу підтверджує, що ядром господарського механізму в сучасних умовах є регулювання економіки, яке здійснюють держава, компанії (насамперед крупні), інші суб'єкти підприємницької діяльності. Всупереч цьому урядові рішення орієнтовані переважно на ринкові важелі управління економікою і штучно послаблюють сферу державного регулювання.

Лише подолання цих негативних тенденцій у розвитку сучасних суспільно-економічних процесів дасть змогу українському народу відстояти свою незалежність.

Запитання. Завдання

1. У чому полягає сутність державного, народного та національного суверенітету?
2. Розкрийте основний зміст категорії «економічний суверенітет».
3. Охарактеризуйте основні елементи структури економічного суверенітету України.
4. Що означає суверенітет у межах техніко-економічних відносин?
5. Охарактеризуйте роль відносин економічної власності та господарського механізму у формуванні економічного суверенітету.
6. Розкрийте сутність економічної безпеки України.

4.

Світове господарство

4.1. Закони розвитку світового господарства і місце в ньому України

Процес відтворення у будь-якій країні визначається передусім законами, що діють у межах окремих національних господарств. Водночас міжнародний поділ праці, розвиток світової торгівлі, міграція робочої сили тощо все більшою мірою залежать від зовнішніх (щодо окремої країни) факторів. Крім того, розгортання НТР значно посилює інтернаціоналізацію продуктивних сил, капіталу, поглибило міжнародний поділ праці, увесь процес суспільного відтворення. І як результат — дія загальних законів та закономірностей у межах світового господарства.

Сутність економічних законів світового господарства

Світове господарство як економічна категорія. На початку 2001 р. кількість населення нашої планети становила понад 6 млрд осіб. Земляни розмовляють майже 7 тис. мов, в тому числі до 300 найбільш уживаних.

Нині існує приблизно 5 тисяч народів, 230 держав, в обігу налічується понад 300 найменувань національних грошей. Держави, що існують на планеті, перебувають на різних щаблях суспільного розвитку. Більшість функціонують в умовах докапіталістичних формацій, поєднуючи

елементи первісного, рабовласницького та феодального способів виробництва.

Капіталістичний спосіб виробництва також частково поширений у цих країнах, але він ще не став визначальним. За загальноприйнятою класифікацією, більшість людства світу проживає у слабо розвинутих країнах (майже 150 країн). За економічним потенціалом (сумарною величиною ВВП, що виробляється на планеті) лідерами є такі розвинуті капіталістичні країни: США, Японія, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Канада. Вони створюють до 50% ВВП.

Ще не так давно в радянській економічній літературі при розгляді світового господарства йшлося про зростаючу могутність світової соціалістичної системи, її частка у світовому промисловому виробництві оцінювалася в 40%. У 1991 р. більшість країн колишньої соціалістичної співдружності на офіційному рівні перестали називати себе соціалістичними. Це насамперед Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина, Румунія, а також країни колишнього СРСР. Важливі зміни відбуваються в Китаї, В'єтнамі, частково на Кубі, які офіційно продовжують іти соціалістичним шляхом.

Водночас певні процеси соціалізації мають місце у розвинутих країнах світу. Отже, у світовому господарстві існує величезне розмаїття країн за рівнем їх економічного розвитку, належності до певних соціальних, політичних систем, різних регіональних організацій. У багатьох країнах виникають релігійно-плеємні ворожнеча, соціально-етнічні конфлікти і т. ін. Тому постає питання про можливість дії в такому конгломераті єдиних економічних законів та закономірностей. Якщо вони діють, то яка специфіка їхньої дії порівняно із законами у межах однієї країни, групи розвинутих капіталістичних країн чи всесвітнього капіталістичного господарства? Щоб відповісти на це запитання, необхідно з'ясувати сутність світового господарства.

Світове господарство — сукупність національних господарств та економічних взаємозв'язків між ними, або сукупність виробничих відносин, які функціонують на національному та міжнародному рівнях.

У сучасних умовах світове господарство дедалі більше набуває ознак цілісності. Цей процес об'єктивно зумовлений дією певних факторів:

1) прагненням народів світу вижити за умов нарощування ядерних потенціалів і загрози можливої ядерної війни, політикою мирного співіснування;

2) розгортанням НТР. Нині жодна країна світу не може самостійно використати всі досягнення сучасної науки і техніки, тому вони повинні об'єднувати свої зусилля у цій сфері. Це сприятиме встановленню тісних економічних і науково-технічних зв'язків між країнами, формуванню стійких структур у світовому господарстві;

3) інтернаціоналізацією господарського життя, міжнародним поділом праці. В сучасних умовах країни світового співтовариства можуть ефективно розвивати виробничі процеси на рівні світових стандартів, випускати високоякісну продукцію, використовуючи процеси спеціалізації та кооперування виробництва на міжнародному рівні. Завдяки цьому можна значно знизити собівартість продукції, підвищити її якість, надійність, зекономити паливно-енергетичні, сировинні ресурси, підвищити продуктивність праці, раціонально використовувати робочу силу. Все це також сприяє налагодженню постійних економічних зв'язків між країнами-партнерами у міжнародній сфері;

4) необхідністю об'єднання зусиль країн для розв'язання глобальних проблем (екологічних, продовольчих та ін.), потребою у взаємній допомозі в екстремальних ситуаціях (землетруси, ядерні аварії тощо), доцільністю об'єднання господарських зусиль країн-партнерів для освоєння багатств Світового океану й космосу, збереження як уже набутих людством знань, ідей, так і для переробки і використання все складніших інформаційних систем, створення міжнародного інформаційного банку даних, яким могла б користуватися відповідно до своїх потреб кожна країна світового співтовариства.

Ці фактори, як уже зазначалося, сприяють формуванню цілісного організму світового господарства, характерною ознакою якого є зближення підприємств різних країн, самих країн. Цей процес виявляється у функціонуванні прямих зв'язків між підприємствами, об'єднаннями, у поглибленні процесів спеціалізації та кооперування виробництва, створенні міжнародних господарських організацій, товариств, спільних підприємств тощо.

При цьому виникають міжнародні економічні відносини у кожній із сфер суспільного виробництва (безпосередньому виробництві, обміні, розподілі та споживанні). Вони є похідними від національних, отримують від них головний імпульс свого розвитку і водночас активно впливають на розвиток національного господарства.

Сукупність економічних відносин світового господарства виявляється у системі притаманних йому економічних інтересів: інтересів окремих держав, національних

підприємств, об'єднань тощо, міжнародних економічних організацій та інтересів інтеграційних угруповань, таких, як ЄС.

Розв'язання суперечностей, що виникають між економічними інтересами партнерів у межах світового господарства, відбувається через погодження їх економічних інтересів, пошук та реалізацію оптимальних форм, принципів, методів їх існування, знаходження компромісів. При цьому країнам-партнерам необхідно йти на певні поступки.

Отже, світове господарство слід розглядати як цілісну і взаємозалежну систему національних господарств, що взаємодіють на основі спільних економічних інтересів, потреб та цілей.

Процес утворення світового господарства не завершився, він триватиме ще певний час. Звідси впливає характер дії економічних законів світового господарства — усі вони розвиваються і функціонують як закони-тенденції. Це означає, що одна із сторін названої суперечності (національної та інтернаціонального) на певному проміжку часу може домінувати, що, у свою чергу, залежить від сили впливу певної сукупності різних факторів, які є основою розвитку кожної зі сторін суперечності.

Водночас, визначаючи пріоритет загальнолюдських потреб, інтересів та цінностей, необхідно за допомогою міжнародних механізмів регулювання наблизитися до того, щоб національні господарства пристосовувалися до вимог дії спільних законів. Але при цьому національні інтереси не повинні приноситись у жертву інтернаціональним. Більше того, у процесі просування до вищого ступеня цілісності світового господарства слід домагатися оптимального поєднання не лише національних та інтернаціональних інтересів, а й їх раціонального узгодження з інтересами особи, окремого колективу.

Особливості дії економічних законів у сфері виробництва й обігу. Законами, які визначають розвиток сучасного всесвітнього господарства, є закон вартості, закон конкуренції, закон зростання продуктивності праці, закон попиту і пропозиції, закон інтернаціоналізації виробництва.

Інтернаціоналізація виробництва — економічна форма розвитку міжнародного поділу праці та міжнародного усупільнення виробництва.

У цьому випадку поняття «виробництво» (і відповідно «інтернаціональне виробництво») вживається у вузь-

кому значенні слова, тобто охоплює не всі сфери суспільного відтворення (безпосереднє виробництво, розподіл, обмін, споживання), а лише визначальну з-поміж них — безпосереднє виробництво. Міжнародний поділ праці та міжнародне усупільнення виробництва знаходять конкретний вияв у міжнародній спеціалізації, кооперації, комбінуванні, концентрації виробництва тощо.

Інтернаціоналізація виробництва нерозривно пов'язана з переходом міжнародного поділу праці від часткового до одиничного. Загальний поділ праці, як уже зазначалося, ґрунтується на спеціалізації сфер суспільного виробництва, частковий — на предметній спеціалізації окремих галузей, а одиничний — на подетальній, коопераційній спеціалізації окремих виробничих одиниць.

Після 30-х років ХХ ст. в умовах подальшого розвитку загального і часткового поділу праці (другий етап суспільного поділу праці почався з часу розпаду феодального та зародження капіталістичного способу виробництва і тривав, був переважаючою формою до 30-х років ХХ ст.) домінуючою формою суспільного поділу праці стала подетальна і коопераційна спеціалізація одиничного поділу праці. Розвиток цієї форми відбувається як у межах національних країн, так і в міжнародному масштабі (інтернаціоналізація одиничного поділу праці) через ринкові та позаринкові зв'язки між підприємствами, що виробляють взаємообумовлену продукцію. За національні межі одиничний поділ праці вийшов із розвитком ТНК. Тому ці корпорації стали одним із найважливіших суб'єктів міжнародних економічних відносин.

За одиничного поділу праці всі господарські одиниці, розташовані в різних країнах, повинні працювати за одним технологічним планом, дотримуватися єдиного ритму виробництва, кількісно-якісних характеристик продукції. Якщо в умовах часткового поділу праці взаємозв'язок відокремлених одна від одної сфер виробництва при їх злитті в сукупний суспільний виробничий організм і за наявності соціально-економічної відокремленості супроводжувався купівлею-продажем товарів, мала місце лише опосередкована форма зв'язку, то за одиничного поділу праці дедалі більшого значення набуває пряма безпосередня взаємодія між його ланками.

Тому в процесі міжнародного усупільнення виробництва розвиваються сталі й тісні зв'язки, які кооперуються, причому ці зв'язки мало залежать від стихії товарного обміну на світовому ринку. Динамізм і сталість процесу інтернаціоналізації одиничного поділу праці зумов-

лені НТР, що розгортається. Із середини 70-х років, коли НТР вступила у новий етап свого розвитку, пов'язаний з електронною автоматизацією матеріального виробництва й обігу, науково-технічної творчості, впровадження біотехнології, освоєння космічного простору тощо, міжнародний поділ праці та міжнародне усупільнення виробництва зростають й поглиблюються.

Інтернаціоналізація виробництва сприяє підвищенню його ефективності в окремих країнах, прискореному розвитку науки і техніки, підвищенню життєвого рівня населення. Тому вона стала економічно необхідною для кожної країни, що свідчить про таку рису закону інтернаціоналізації виробництва, як необхідність і внутрішній характер таких зв'язків.

Країни колишньої соціалістичної системи, у тому числі Україна, ще мало втягнуті у міжнародний поділ праці, у міжнародне усупільнення виробництва. Про це свідчать такі дані: якщо в розвинутих країнах світу відношення обсягу експорту до валового продукту становило у 1990 р. 17,8%, то у колишніх країнах РЕВ — лише 6,3%.

Отже, закон інтернаціоналізації виробництва діє з різною інтенсивністю у певних регіонах світового господарства. Для повноти дії цього закону слід насамперед створити належні умови: розвинути транспортну інфраструктуру, розгалужену мережу інформаційних комунікацій, домогтися якісних змін у кредитно-валютній сфері, прийняти відповідні закони, усунути нестабільність у сфері національних, політичних, соціальних відносин, запровадити конвертовану валюту та ін. Дія закону інтернаціоналізації виробництва органічно пов'язана з процесами, що відбуваються на світовому ринку, зокрема з інтернаціоналізацією ринку.

У сфері торгівлі діє закон випереджаючого зростання зовнішньої торгівлі порівняно зі зростанням виробництва (докладніше див. наступну тему).

Випереджаючі темпи зростання світової торгівлі — важливий фактор зростання промислового та сільськогосподарського виробництва, розвитку НТП, підвищення ефективності й якості виробництва, посилення конкурентної боротьби на міжнародній арені. Конкурентна боротьба, у свою чергу, сприяє послабленню монополізму, зниженню цін на товари на національному ринку. У США до 75% промислового виробництва перебуває в умовах зіткнення із зовнішньою конкуренцією. У тих галузях, де протекціоністські заходи захищають підприємців

від зовнішніх конкурентів, споживачі змушені витратити значно більше грошей на купівлю місцевих товарів. Так, протекціонізм для взуттєвої промисловості США спричиняє підвищення цін більше як на 60 млрд дол. на рік, або понад 1 тис. дол. на сім'ю з чотирьох осіб.

Процес інтернаціоналізації виробництва найбільшою мірою втілений у розвитку країн ЄС.

Європейська економічна інтеграція.

Деякі сторони процесу інтернаціоналізації технологічного способу виробництва висвітлювались у темі 1.3, коли йшлося про інтернаціоналізацію одиничного поділу праці, формування інтернаціональної вартості. Ці процеси супроводжуються посиленням міжнародної концентрації виробництва, міжнародною кооперацією та спеціалізацією тощо. В сукупності вони є матеріальною основою інтернаціоналізації виробничих відносин (або відносин економічної власності) та господарського механізму, що, у свою чергу, детермінує процес інтернаціоналізації соціальних, правових та інших надбудовних відносин. Найбільшого розвитку ці процеси набули в інтеграції країн Західної Європи, зокрема в утворенні та функціонуванні Європейського Союзу. Спочатку це було об'єднання шести країн (ФРН, Франції, Італії, Бельгії, Голландії та Люксембургу), які підписали «Римський договір» 1957 р., що набрав чинності з 1 січня 1958 р. У 1973 р. до них приєдналися Великобританія, Данія, Ірландія, у 1981 р. — Греція, у 1986 р. — Португалія та Іспанія. У 1991 р. на сесії ЄЕС було підписано угоду між ЄЕС та Європейською організацією вільної торгівлі (ЄАВТ) про створення Європейського економічного простору (ЄЕП). До ЄАВТ, яка була створена в 1960 р., увійшли Великобританія, Норвегія, Данія, Швеція, Австрія, Швейцарія, Португалія. У 1991 р., згідно з Маастрихтською угодою, було утворено Європейський Союз (ЄС). Отже, в ЄЕП входять нині 17 європейських країн, в ЄС — 15. Подали заяви про входження до ЄС Австрія, Туреччина, Польща, Угорщина та інші країни. Мають намір вступити до цієї організації і деякі країни колишнього СРСР, зокрема Україна, Прибалтійські республіки. У недалекому майбутньому ЄС може налічувати понад 20 держав Європи.

За час існування ЄС було закладено основи митного союзу (знижені, а відтак скасовані митні збори при перевезенні товарів з країни у країну, встановлені єдині тарифи у торгівлі з іншими державами); жителі країн-учасниць мають змогу пересуватися всередині співтовариства без паспортів і віз (лише з національним посвідченням

особи); почалося взаємне визнання свідоцтв та дипломів про освіту; громадяни інтегрованих країн мають право на постійне проживання в іншій країні за наявності роботи; проводиться спільна сільськогосподарська політика; майже без перепон компанії цих країн роблять взаємні інвестиції; досягнуто значного прогресу щодо вільного пересування товарів і послуг, робочої сили і капіталів, введено єдину валюту. Надалі планується узгодити єдину податкову, цінову політику тощо, тобто домогтися економічної інтеграції.

Для розв'язання цієї проблеми уже тепер формується єдиний наднаціональний бюджет у сумі приблизно 100 млрд дол. (1,5% від ВВП).

Економічна інтеграція супроводжується й чималими економічними втратами. У країнах ЄС зросло безробіття до 22 млн осіб, із сільськогосподарського обігу через надвиробництво продукції вилучається майже 15 млн га землі, знищується чимало готової сільськогосподарської продукції, тоді як у цих країнах налічується майже 30 млн бідняків. Але загалом життєвий рівень більшості населення підвищується. Наприкінці 80-х років жителі ЄС витрачали на продовольство до 20% споживчих витрат, у 1987 р. уперше витрати на відпочинок та розваги перевищили витрати на харчування. Передбачається скорочення середнього робочого тижня до 35—36 годин та ін. З 1960 р. реальні доходи населення щорічно зростали на 2,3%, а на душу населення — на 10% швидше, ніж у країнах ОЕСР.

Економічна інтеграція не може не супроводжуватися політичною, юридичною та іншими видами інтеграції у сфері надбудови. Нині ЄС — переважно конфедеративний устрій зі значними елементами федерації. Такі органи цієї організації, як Рада та Комісія, наділені правом прийняття юридично обов'язкових для держав — членів цього товариства — рішень з широкого кола питань. Крім проблем вільного пересування товарів, послуг, робочої сили та капіталів, керівним органам товариства надано право вирішального голосу (наднаціональне право) у сферах сільськогосподарської, антитрестівської, транспортної політики, зовнішньої та внутрішньої торгівлі. У 90-ті роки органи ЄС отримали право регулювати валютні відносини. Тому справедливим є твердження Дж. Піндера (професора Королівського інституту міжнародних відносин Великобританії) про те, що розвиток співтовариства з моменту його утворення може розглядатись як поступ до створення федеративної системи. Якщо інтеграція, на його думку, пошириться на сферу безпеки, то це співтовариство стане федеративною державою.

Нині, коли наднаціональні органи приймають закони лише у межах тих функцій, які добровільно передають їм національні держави, закони окремих країн не можуть протиставлятися законам всього співтовариства і не повинна виникати проблема їх пріоритету. З прийняттям у 1986 р. єдиного європейського акта у разі конфлікту національного права і права співтовариства пріоритет надається останньому.

Право співтовариства поширюється на всіх фізичних і юридичних осіб у країнах. Для того щоб воно набрало чинності, не вимагається згоди всіх учасників співтовариства. До кінця 90-х років сферами такого права, крім названих, стала єдина політика в соціальній сфері, охороні навколишнього середовища, фундаментальних дослідженнях, регіональна політика. Створено Кабінет Міністрів ЄС. До 2010 р. коли кількість держав цього співтовариства зросте майже вдвічі, постане питання обрання президента, основною функцією якого буде координація діяльності держав співтовариства у політичній, військовій, соціальній, економічній та інших сферах.

Інтернаціональні форми закону вартості та нерівномірності економічного розвитку

Закономірності формування інтернаціональної вартості. Інтернаціоналізація виробництва й обміну зумовлює дію закону вартості в його інтернаціональній формі, зокрема формування інтернаціональної вартості, яке залежить від низки факторів:

1) середньої інтенсивності праці у масштабі світового господарства, з одного боку, та інтенсивності національної праці в різних країнах світу — з іншого;

2) середньої продуктивності праці в межах світового господарства, з одного боку, та продуктивності національної праці — з іншого.

Між цими двома факторами існує органічний зв'язок. З цього приводу К. Маркс писав: «Середня інтенсивність праці змінюється від країни до країни, тут вона більша, там менша. Ці національні середні становлять, таким чином, шкалу, одиницею виміру якої є середня одиниця всього світу. Отже, більш інтенсивна національна праця порівняно з менш інтенсивною виробляє за однаковий час більшу вартість, яка виражається в більшій кількості грошей.

Але закон вартості в його інтернаціональному застосуванні зазнає ще більших змін через те, що на світовому ринку продуктивніша національна праця вважається також інтенсивнішою, якщо тільки конкуренція не змусить продуктивнішу працю знизити продажну ціну її товару до його вартості... Отже, різні кількості товарів одного й того самого виду, які виробляються в різних країнах за однаковий робочий час, мають неоднакові інтернаціональні вартості, що виражаються в різних цінах...»;

3) ступеня складності праці, що залежить насамперед від рівня освіти та кваліфікації робітників.

Як відомо, вартість виражає суспільні виробничі відносини між товаровиробниками і тому є передусім категорією безпосереднього виробництва. Адже саме у цій сфері формуються витрати суспільно необхідної праці на виробництво товарів, саме тут виникає «згусток праці», що утворює вартість. Крім того, прихована суспільна природа праці виявляється надалі у мінових відносинах товарів. Отже, оскільки вартісний характер товару виявляється лише в його власному ставленні до іншого товару, а це відбувається за допомогою зовнішньої форми вияву вартості — мінової вартості у сфері обміну, то вартість стає і категорією обміну.

У процесі інтернаціоналізації виробництва й обігу категорія вартості наповнюється елементами якісно нового змісту, модифікується. За умов, коли для виробництва кінцевого продукту на поставки з кооперації в окремих галузях припадає майже 60% вартості готової продукції, причому значна частина створюється зарубіжними фірмами, вартість як суспільне відношення виражає виробничі зв'язки і відносини між промисловими компаніями з багатьох країн. Зокрема, у межах багатонаціональних монополій елементи виробництва втрачають своє національне походження, а товари, що виготовляються, стають носіями інтернаціональної вартості.

Крім того, оскільки у межах ГААТ/СОТ регулюється понад 4/5 світового товарообігу, то поняття «інтернаціональна вартість» частково відображає відносини між цією міжнародною організацією і тими національними країнами (національними державами), які входять до неї.

Інтернаціональна вартість залежить від інтернаціональних витрат суспільно необхідної праці на виробництво товарів. Останні визначаються національними витратами суспільно необхідної праці у тих країнах, які експортують на світовий ринок переважну кількість продукції. Тому залежно від питомої ваги товарів окремих кра-

їн у загальному обсязі світової торгівлі національна вартість впливає на інтернаціональну. Отже, у формуванні інтернаціональної вартості беруть участь лише ті товари, які надходять на світовий ринок. Оскільки Україна експортує переважно продукцію паливно-сировинних галузей, то вона практично не може впливати на формування інтернаціональної вартості на товари і послуги, пов'язані з розгортанням НТР у галузях машинобудування та інших наукомістких сфер виробництва.

Однією з основних рис закону вартості є обмін еквівалентів, тобто обмін одного товару на інший відповідно до суспільно необхідного робочого часу, затраченого на виробництво, або відповідно до кількості й якості затраченої на них суспільно необхідної праці. На світовому ринку обмін товару на товар є еквівалентним на основі інтернаціональної вартості, тобто інтернаціональних витрат виробництва. Тому країна, в якій для виробництва товарів застосовується продуктивніша, інтенсивніша і складніша праця, на світовому ринку перебуває у вигіднішому становищі, її товари отримують вищу вартісну оцінку, а один робочий день, затрачений на їх виробництво, може обмінюватися на кілька робочих днів іншої країни, де нижчі продуктивність, інтенсивність і складність праці.

Економічна вигода країни, в якій досягнуто вищого рівня складності, продуктивності й інтенсивності праці, обчислюватиметься різницею між інтернаціональною та національною вартістю, а отже між інтернаціональними та національними витратами праці. Економічна вигода тих країн, у яких нижчий рівень складності, продуктивності й інтенсивності праці, залежить від рівня порівняльних витрат виробництва. Ці витрати визначаються зіставленням, з одного боку, витрат на виробництво тих товарів, які вони виробляють і які обходяться їм відносно дешевше, а з іншого — витрат на виробництво таких товарів, які за відсутності міжнародної торгівлі обійшлися б їм дорожче при організації власного виробництва. Економічні вигоди, отримувані країнами з різним рівнем продуктивності, інтенсивності, складності праці, спонукають їх до участі в міжнародному поділі праці, у процесі інтернаціоналізації виробництва. За відсутності зовнішньої торгівлі промислово розвинутих країнам довелося б збільшити витрати виробництва у промисловості щонайменше у 1,5—2 рази.

Внаслідок засилля міжнародних монополій у сфері зовнішньої торгівлі відбувається двояке відхилення від інтернаціональної вартості. З одного боку, — при експор-

ті зі слабозвинутих країн сировини, який прино- їм
 до 80% валютних надходжень. Міжнародні
 розвинуті держави занижують ціну на сир
 новлюють штучні бар'єри на шляху надх
 вих виробів, виготовлених у цих країна
 розвинуті країни. З іншого боку, має
 щення ціни на товари (зокрема нов
 види послуг), які імпортуються сл
 з промислово розвинутих.

Беручи участь у процесах
 міжнародного усуспільненн
 входить у сферу дії зако
 мою вияву яких є
 суб'єкти такої борот
 тонаціональні кор
 зації. В останні
 боротьба знач
 тенсифікаці
 Найважли
 націон
 крем

ни
 ній
 сампе
 раційно
 ація, коли
 відбуває
 яка до
 лам
 ко

Де свід-
 на
 да і

426

Дусім економічна інтеграція, про що йшлося у попере-
 дніх темах.

Інтернаціональні форми дії закону нерівномірності
 економічного розвитку. Як відомо, первинними, найпрос-
 тшими формами нерівномірного розвитку є до-
 рівномірність і стрибкоподібність розвитку. До-
 приємств, які переростають у нерівно- до-
 окремих галузях, сфер економіч- а.
 В останні десятиліття у нерівно- а.
 цього закону — нерівномірності розвитку
 мірного розвитку становив 1:12 і
 рівня Індії від США в цей пе-
 — 1:73.

Дії закону нерівномірності
 боротьба за зовнішні рин-
 сфери вкладання капіталу
 посилення нерівномірності
 розвитку капіталістичних, слабозвинутих, а також
 окремих країн колишньої соціалістичної системи госпо-
 дарства. Країни колишнього СРСР, інші держави колиш-
 ньої соціалістичної співдружності внаслідок перебудови
 власної економічної системи стають сферою дії закону
 нерівномірності економічного розвитку в масштабі світо-
 вого господарства. Важливою ознакою дії закону нерівно-
 мірності економічного розвитку є нерівномірність розвит-
 ку науки. Так, на США у 1999 р. припадало 46% світо-
 вих витрат на розвиток НДДКР.

Україна і світове господарство

Входження України у світове господарство. Україна як молода суверенна держава не має достатнього досвіду налагодження економічних зв'язків з країнами світу. Це пояснюється передусім тим, що вона не мала змоги набути такого досвіду у складі СРСР, їй бракує також достатньої кількості органів, кадрів, які могли б проводити самостійну науково обґрунтовану зовнішньоекономічну політику. Крім того, на проведення такої політики деструктивно впливають окремі міжнародні фінансово-кредитні організації.

Світові економічні зв'язки необхідні Україні для стабільного і швидкого розвитку продуктивних сил і зростання на цій основі життєвого рівня населення. Як уже зазначалося, країна, яка не провадить зовнішню торгівлю, не має господарських зв'язків з іншими державами світу, змушена збільшувати витрати виробництва приблизно у півтора-два рази.

У минулому Україна мала економічні зв'язки із 123 країнами світу, але основні рішення щодо їх розвитку приймалися у Москві. Те саме стосувалося зовнішньоекономічної діяльності майже 1400 її підприємств.

Об'єктивною причиною, що перешкоджає нині входженню України як повноправного партнера у світове господарство, є передусім низька конкурентоспроможність її продукції на світових ринках. З промислових товарів на ринках далекого зарубіжжя може конкурувати не більше 1%. Крім того, окремі товари, на які є попит на зовнішніх ринках, не відповідають міжнародним стандартам, наприклад окремі види металургійної промисловості.

Причинами цього є:

1) значний розрив господарських зв'язків України з країнами колишнього Союзу і насамперед з Росією після розпаду СРСР. Україна втратила частину своїх традиційних ринків збуту, зупинилося чимало підприємств через відсутність комплектуючих виробів тощо. Більше того, Росія значною мірою втратила інтерес до виготовлених у нашій країні приладів, машин, а також виплавленого металу тощо внаслідок зростання енергомісткості, а отже вартості та ціни продукції. Тому навіть ті вироби, в яких вона зацікавлена, не можуть бути реалізовані на її ринку, оскільки вони дорожчі за зарубіжні аналоги на 30—35%;

2) значне переважання в експорті України паливно-сировинної групи;

3) низька частка машин, обладнання, об'єктів інтелектуальної власності (патентів, ліцензій, «ноу-хау») в експорті. Згідно з даними Міністерства статистики України в 1993 р. тільки 0,5% від загальної кількості вироблених нових видів машин і обладнання за своїми технічними характеристиками були конкурентоспроможними. Ситуація дещо поліпшилась у 2000—2001 рр., але це не могло подолати негативної тенденції у цій сфері;

4) незначна частка в експорті товарів, які виготовляються відповідно до договорів про міжнародну спеціалізацію та кооперування виробництва;

5) значне зростання частки бартерних операцій у зовнішньоекономічній діяльності та всередині країни. Високий рівень бартеризації зовнішньої торгівлі зумовлений зняттям обмежень щодо квотування і ліцензування, порушенням закону грошового обігу та ін. Характерно й те, що бартерна торгівля поширюється навіть на високоліквідні товари, які раніше реалізовувались переважно за валюти, мають вирішальне значення для отримання валютних доходів держави.

Оскільки за межі України вивозиться основна частина продукції чорної металургії (яка дорівнювала майже 30% загального обсягу виробництва і забезпечила 40% валютних надходжень), для поліпшення зовнішньоторговельної діяльності країні необхідно:

1) обмежити ввезення продукції чорної металургії, поліпшити якість металу, зменшити масу готових виробів, значно збільшити обсяг номенклатури відливок, домогтися міжнародних сертифікатів на свою продукцію тощо;

2) визначити пріоритетні напрями розвитку експортної спеціалізації, орієнтуватися на виробництво наукомісткої продукції та ресурсозаощаджуючих технологій у сфері верстатобудування, літакобудування, в ракетно-космічній техніці, створенні надтвердих матеріалів. Ці напрями повинна всебічно підтримувати держава. Необхідно скасувати податок на додану вартість на продукцію, що вивозиться з України (оскільки це спричиняє необґрунтоване зростання цін і штучно знижує її конкурентоспроможність), та імпортне (ввізне мито) на такі стратегічні для України товари, як нафтопродукти, ліс, кольорові метали, целюлоза. Водночас доцільно обмежити імпорт алкогольних напоїв, цигарок тощо;

3) налагодити виробництво імпортозамінної продукції, такої, як зернові, кормо- і картоплезбиральні комбайни, тролейбуси, автобуси, холодильники, автомобілі

та ін. Водночас, експортуючи переважно товари паливно-енергетичної групи, треба значно поліпшити обробку сировини (титану, рідкоземельних елементів, будівельних матеріалів, граніту, урану), сільськогосподарської продукції. Так, рівень переробки сільськогосподарської сировини в Україні становить лише майже 50% від її рівня в розвинутих країнах;

4) враховуючи низьку конкурентоспроможність продукції в Україні, не варто поспішати з лібералізацією експортно-імпортних відносин, на яку нашу державу активно підштовхують Міжнародний валютний фонд та Світовий банк. Йти таким шляхом можна лише із зменшенням конкурентоспроможності товарів. Навіть у США понад 35% товарів захищені нетарифними бар'єрами;

5) заохочувати іноземних інвесторів. Найважливішою умовою цього є стабільність чинного законодавства у зовнішньоекономічній діяльності. На жаль, в Україні у 90-х роках так часто переглядалися закони, що стабільною можна вважати лише постійну їх зміну. Тому наша держава, згідно з оцінкою міжнародних експертів, за створенням надійного інвестиційного клімату посідає 139-те місце у світі;

6) налагодити надійний митний контроль. Так, у розвинутих країнах світу держава бере на себе облік і всебічно контролює експорт та імпорт товарів. В Австрії, зокрема, їй відомі адреси кожного постачальника, ціни його товарів, обсяг, сертифікація товарів. Цей процес контролюють податкові та банківські установи. В Україні недосконалим є сам Митний кодекс: у ньому налічується лише 164 статті, тоді як у Митному кодексі Росії — понад 400 статей;

7) заохочення іноземних інвесторів і формування міжнародних економічних відносин через створення спільних підприємств (СП). Наприкінці вересня 1992 р. в Україні було зареєстровано понад 500 СП з кількістю працюючих 20 тис. осіб. На початку 2001 р. їх налічувалося до 4500. Проте істотним недоліком їх розвитку є значна диспропорція між часткою іноземних інвесторів у привласнюваних ними прибутках.

Нині прилавки українських магазинів (як і в інших країнах СНД) переповнені імпортними товарами. Значною мірою це результат непродуманої зовнішньоекономічної політики держави, внаслідок якої утискається вітчизняний виробник.

З проблемою міжнародних економічних відносин тісно пов'язана проблема зовнішнього боргу України. Вона має два аспекти. По-перше, зовнішній борг України

після розпаду СРСР. Величина цього боргу була поставлена в залежність від частки України у ВВП колишнього СРСР і встановлена на рівні 16,37%. Рівноправний розподіл боргів передбачає справедливий розподіл активів колишнього Союзу — алмазного, валютного, золотого фондів, зарубіжних активів за кордоном (майно посольств, консульств та ін.), які становили приблизно 33 млрд дол. Згідно з підписаною з Росією угодою прийнято «нульовий варіант» щодо розподілу активів і боргів. Це означає, що Росія сплачує іноземним державам частку колишнього боргу СРСР, а Україна не претендує на свою частку майна, активів. Щорічно за зовнішнім боргом України Росія виплачує майже 700 млн дол. Проте розподіл активів і боргів відбувається не на користь України, оскільки на її частку припадало приблизно вдвічі більше активів.

По-друге, це борги, причиною яких є нерациональні запозичення у міжнародних фінансово-кредитних організацій та їх непродуктивне використання, а також борги, пов'язані з оплатою енергоносіїв. На початок 2001 р. сума зовнішнього боргу України становила майже 10,2 млрд дол. (у 2000 р. внаслідок реструктуризації їх обсяг знизився більш ніж на 2 млрд), а виплати відсотків на обслуговування боргу — до 1,5 млрд дол. на рік. Негативно впливають на цей процес диктат МВФ та Світового банку щодо умов отримання кредитів та інші фактори.

Перспективними напрямками інтегрування України в економіку світового господарства є створення вільних економічних зон, українських ТНК, банків, торгівля об'єктами інтелектуальної власності — патентами, ліцензіями, «ноу-хау» та ін.

Запитання. Завдання

1. У чому полягає сутність світового господарства та які основні ознаки його цілісності?
2. Проаналізуйте сутність закону інтернаціоналізації виробництва та механізм його дії.
3. Які особливості дії закону вартості в інтернаціональній формі?
4. Охарактеризуйте сутність ТНК та їх роль у посиленні міжнародної конкуренції.
5. Чому, на Вашу думку, Україна відстає у налагодженні світових господарських зв'язків?
6. Охарактеризуйте найважливіші шляхи вдосконалення зовнішньоекономічної діяльності України.

4.2. Основні форми міжнародних економічних відносин

Закони і закономірності розвитку світового господарства набувають якісно нових ознак і властивостей у формах міжнародних економічних відносин. Такими основними формами є: міжнародна торгівля, міжнародний рух капіталу, міжнародна міграція робочої сили та міжнародні валютні відносини. Цим формам, у свою чергу, притаманні специфічні закономірності розвитку.

Міжнародна торгівля та її регулювання

Сутність міжнародної торгівлі та закономірності її розвитку.

Міжнародна торгівля — сукупність зовнішньоторгівельних зв'язків і відносин між окремими країнами та їх регулювання з боку державних та наддержавних органів.

Сутність міжнародної торгівлі в сучасних умовах повніше розкривається в законах та закономірностях її розвитку. Такими законами є закон вартості в інтернаціональній формі, закон попиту, закон пропозиції, закон попиту і пропозиції та ін.

Основними закономірностями розвитку міжнародної торгівлі є:

1) випереджаюче зростання торгівлі послугами порівняно з темпами міжнародної торгівлі;

2) випереджаюче зростання торгівлі виробами порівняно з товарами паливно-сировинної групи, а в межах перших — машинами та устаткуванням (проте ця закономірність не поширюється на Україну);

3) поступове зростання торгівлі напівфабрикатами, окремими деталями, виробами, з яких потім складають кінцевий продукт. У середині 90-х років майже 60% світової торгівлі машинами та устаткуванням припадала на комплектуючі деталі та вироби;

4) зростання у світовій торгівлі частки внутрішньо-фірмового обміну. В середині 90-х років вона становила 35% усієї міжнародної торгівлі, тоді як у 70-х — лише до 20%. Це зумовлено насамперед зростанням чисельності та могутності ТНК, збільшенням кількості їх філій;

5) випереджаючі темпи зростання міжнародної торгівлі між розвинутими країнами світу. В загальному обсязі світової торгівлі частка взаємної торгівлі розвинутих країн світу становить приблизно 68%, слаборозвинутих країн у світовій торгівлі — 24–26%, а колишніх соціалістичних країн — 6–8%;

6) поступова лібералізація міжнародної торгівлі. Так, якщо в середині 90-х років середня величина митних тарифів становила у розвинутих країнах світу до 33%, то наприкінці 90-х років — менше 5%.

Міжнародна торгівля послугами має специфічні особливості порівняно з торгівлею традиційними товарами. До них належать: наявність прямих контактів між виробниками послуг та їх споживачами (це вимагає більшої присутності за кордоном виробників послуг або іноземних громадян у країні, де виготовляються ці специфічні товари); збільшення обсягів міжнародної торгівлі послугами в міру зростання зовнішньої торгівлі товарами; більша захищеність сфери послуг від іноземної конкуренції з боку держави та наднаціональних органів (наприклад, НДДКР) та ін.

Основними видами послуг у світовій торгівлі є:

1) послуги, пов'язані із зовнішньою торгівлею, тобто їх транспортуванням, страхуванням; 2) послуги, пов'язані з обміном технологією (торгівлею ліцензіями, «ноу-хау», інжинірингові послуги, управлінські та ін.); 3) обмін соціальними та культурними послугами, зокрема надання туристичних послуг та ін.

З метою регулювання міжнародної торгівлі держава повинна вживати комплекс взаємоузгоджених заходів.

Державне регулювання зовнішньої торгівлі. Основною метою державного регулювання зовнішньої торгівлі є створення сприятливих умов для розширеного відтворення всередині країни. В процесі його реалізації спостерігається суперечливе поєднання протекціонізму і лібералізму.

Протекціонізм — державна політика захисту внутрішнього ринку від іноземної конкуренції та сприяння національним компаніям у проникненні на зовнішній ринок.

Лібералізм — державна політика, спрямована на зниження митних тарифів та інших обмежень у зовнішній торгівлі.

Система протекціонізму здійснюється такими методами: 1) встановленням високих митних тарифів на товари, які ввозять з-за кордону; 2) через нетарифні обмеження, до яких належать кількісні (встановлення квот, добровільне обмеження експорту, ліцензування), а також підвищені вимоги до технічних, санітарних стандартів, оподаткування товарів на внутрішньому ринку, встановлення антидемпінгових мит та ін. Розвинуті країни світу використовують майже 800 видів нетарифних бар'єрів, за допомогою яких держава стримує імпорт понад 50% всіх товарів.

Активно застосовується і такий важіль нетарифного регулювання імпорту, як антидемпінгові мита. У США, наприклад, діє до 300 антидемпінгових заходів, які обмежують свободу торгівлі.

Негативними наслідками протекціонізму є підвищення цін на товари і послуги внутрішнього ринку за рахунок тарифів (акцизного податку на імпортовані товари), необхідності внаслідок цього купівлі частини дорожчих товарів вітчизняного виробництва. Тому держава повинна раціонально поєднувати політику протекціонізму і лібералізму.

Міжнародний рух капіталів та закономірності його розвитку

Сутність та форми міжнародного руху капіталу. Якщо брати до уваги що капітал за своїм економічним змістом є сукупністю або системою виробничих відносин (або відносин економічної власності), то його експорт прискорює процес формування сучасних капіталістичних виробничих відносин. Якщо капітал вивозиться з розвинутої у менш розвинуту країну, то цей процес супроводжується формуванням зрілиших відносин капіталіс-

тичної власності (а отже, і капіталу), досконаліших форм виробничих відносин.

Основними суб'єктами вивозу капіталу в сучасних умовах є ТНК, держави та наддержавні органи. Найважливішою кінцевою метою вивезення капіталу є привласнення монополюю високих прибутків. Так, у середині 90-х років норма прибутку американських ТНК у країнах, що розвиваються, приблизно у 2 рази була вищою, ніж усередині країни. Причиною цього є дешеві робоча сила, сировина тощо. Водночас метою вивозу капіталу може бути отримання інших вигод (політичних, військових тощо).

Вивіз капіталу здійснюється у двох основних формах — підприємницького і позичкового. Вивіз *підприємницького капіталу* означає інвестиції у промисловість, транспорт, в сільськогосподарські, банківські підприємства тощо шляхом нового будівництва або купівлі вже існуючих підприємств через механізм придбання їх акцій. Це зумовлює утворення власності за кордоном.

Позичковий капітал вивозиться у формі коротко- або довготермінових позичок і кредитів. Це дає можливість отримання фінансового доходу у вигляді відсотка, але не призводить до утворення за кордоном власності.

При вивозі підприємницького капіталу інвестиції поділяються на прямі (дають можливість здійснювати контроль над підприємством — для цього достатньо придбати до 10% акцій) та портфельні (не дають права на контроль, а лише на отримання прибутку).

Напередодні Першої світової війни закордонні інвестиції капіталістичних країн становили 44 млрд дол., в 1970 р. — майже 285 млрд, у 1999 — понад 3 трлн дол.

Закономірності міжнародного руху капіталу. У процесі руху міжнародного капіталу спостерігається дія таких основних закономірностей:

1) прискорене зростання іноземних капіталовкладень. Так, у повсякденний період вони спочатку подвоювались кожні 10, а потім кожні 6—7 років, за період 1983—1992 рр. збільшилися вчетверо. Наприкінці 90-х років щороку вивозилося понад 300 млрд дол. капіталовкладень;

2) постійне зростання частки прямих інвестицій порівняно з портфельними. Так, якщо до Першої світової війни частка прямих інвестицій становила лише майже 10%, у період між Першою та Другою світовими війнами — 25%, то в 90-х роках на них припадало до 80%;

3) посилення процесів монополізації в експорті капіталу. Так, у 1999 р. на 100 наймогутніших ТНК припадало

майже 65% іноземних інвестицій, тоді як у 1976 р. — приблизно 54%;

4) зростаюча концентрація прямих інвестицій у розвинутих країнах світу. Якщо в 1999 р. частка іноземних інвестицій у розвинутих країнах світу становила приблизно 60%, то в слабзорозвинутих — майже вдвоє менше;

5) посилення в процесі вивозу капіталу інтернаціоналізації власності. Так, обсяг іноземного капіталу в США у 1996 р. становив понад 1,5 трлн дол. (у тому числі до 250 млрд дол. прямих інвестицій), майже 20% активів банків належить іноземцям, в іноземних компаніях США працює понад 3 млн осіб.

Серед різних форм руху міжнародного капіталу переважають недержавні форми. На їх частку припадає до 60% усього вивозу капіталу, тоді як державний капітал становить 30% експорту капіталу, міжнародні фінансові організації — до 10%. Водночас переплетіння цих форм капіталу, особливо монополістичного та державного, означає, що за своїм характером капітал, що вивозиться, має здебільшого державно-корпоративний, державно-транснаціональний характер.

На початку 90-х років сферою міграції міжнародного капіталу поступово стають країни Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. У 1996 р. в країни Центральної та Східної Європи було вивезено 32 млрд дол., водночас вони експортували лише до 1,5 млрд дол.

Міжнародний рух капіталу має неоднозначні наслідки як для країн-експортерів, так і для країн-імпортерів капіталу. Для країн, які вивозять капітал, позитивними наслідками цього процесу є розширення ринків збуту вітчизняних товарів і послуг; отримання прибутків від інвестицій; вплив на зовнішню політику країн-експортерів; вигода від поглиблення процесу міжнародного поділу праці; можливість використання дешевих ринків робочої сили й інші економічні та неекономічні вигоди. Негативними наслідками цього процесу є погіршення платіжного балансу (до моменту повернення у країни всіх або частини прибутків від експорту капіталу); звуження ринку праці та ринку робочої сили в національній економіці; збереження або модифікація в необхідному напрямі економічної системи.

Позитивними наслідками міжнародного руху для країн-імпортерів є: запровадження досконаліших технологій і техніки, передових форм організації виробництва; зменшення рівня безробіття; притік іноземної валюти; прискорений розвиток існуючої економічної системи або її удосконалення (таким шляхом розвивалась економіка

Сінгапуру, Південної Кореї, Тайваню та інших нових індустріальних країн). Негативними наслідками цих процесів є поступова втрата контролю над частиною підприємств, галузей; посилення іноземного впливу у сфері військово-стратегічних і політичних інтересів.

Міграція робочої сили та її наслідки

Сутність міжнародної міграції робочої сили. З погляду соціально-економічної форми міжнародна міграція робочої сили означає процес формування її інтернаціональної вартості, а також певну сукупність відносин економічної власності між різними суб'єктами з приводу привласнення створеного нею необхідного та додаткового продукту.

Як показав тривалий досвід формування інтернаціональної вартості робочої сили в країнах ЄС, така вартість утворюється на основі середніх для даного регіону рівнів освіти та кваліфікації працівників, середньої складності праці, середніх умов відтворення робочої сили нормальної якості. Виявом цього процесу є вирівнювання заробітної плати на середньому (а не нижчому і вищому рівнях) для ЄС рівні, на який впливає не лише інтернаціональна вартість даного товару, а і його ціна. Остання, у свою чергу, може відхилитися вгору і донизу від вартості залежно від попиту і пропозиції на даний товар, економічної кон'юнктури загалом та інших чинників.

Щорічно в пошуках роботи, ліпших умов життя нині емігрує майже 25 млн осіб (на початку 80-х років — приблизно 20 млн). Чисельність іноземних працівників у США в середині 90-х років становила приблизно 7–8 млн осіб. У країнах Західної Європи — понад 10 млн осіб, у нафтодобуваючих країнах Близького сходу — до 4 млн осіб. Це свідчить про переміщення центру міграції робочої сили із США в Західну Європу.

Якісно новою формою міграції робочої сили в епоху НТР є масові переміщення науково-технічних кадрів із Західної Європи та країн СНД (насамперед з Росії та України) в США. Так, з України за 1991—1999 рр. виїхало понад 6300 вчених, а з урахуванням спеціалістів із вищою освітою — понад 600 тис. осіб.

Ще однією рисою міжнародного руху робочої сили в сучасних умовах є послаблення стихійності та посилення урегульованості даного процесу з боку як окремих національних країн, так і міжнародних організацій.

Крім того, постійно зростають масштаби нелегальної еміграції. Так, щорічний потік нелегальних емігрантів у США перевищує 1 млн осіб.

Основні наслідки міграції робочої сили. Як і будь-яка форма міжнародних економічних відносин, міжнародна міграція робочої сили має позитивні та негативні наслідки. До позитивних у країні експортері робочої сили належать: зменшення безробіття; набуття емігрантами нових знань і досвіду; поліпшення їх (та членів їх сімей) умов життя; отримання країною-експортером додаткового джерела валютних доходів у формі грошових переказів від емігрантів, а отже поліпшення її платіжного балансу (до того ж, повертаючись після еміграції до себе в країну, наймані працівники привозять цінностей і заощаджень на суму, яка приблизно дорівнює їх грошовим переказам).

До негативних наслідків країни-експортера належить насамперед відтік кадрів високого рівня освіти та кваліфікації. Щоб послабити негативний вплив цих процесів і посилити позитивні риси, використовують державне регулювання.

Державне регулювання міжнародної міграції робочої сили — певна сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу на міграційний рух працездатного населення з метою його пристосування до потреб національної економіки, насамперед для потреб розширеного відтворення крупного капіталу.

З 1952 р. уряд США став регламентувати в'їзд мігрантів за такими критеріями: 1) чіткий відбір мігрантів; 2) члени сім'ї емігрують разом з її главою; 3) значний відсоток осіб, які емігрують на підставі родинних зв'язків; 4) відносна свобода вибору місця проживання і роботи; 5) значна частка емігрантів, які після п'яти років перебування в країні отримують американське громадянство, та ін.

Для регулювання чисельності емігрантів використовується показник еміграційної квоти, який щороку розраховується і затверджується. При цьому враховуються статеві-вікова структура, рівень освіти, рівень безробіття, наявність ринку житла та інші параметри.

Країни — експортери робочої сили також намагаються впливати на міжнародну міграцію працівників. З цією метою здійснюється регулювання обсягів еміграції та якісного складу емігрантів (деяких з них обмежують в еміграції за умов нестачі кваліфікованих і висококваліфікованих спеціалістів, за несприятливої демографічної ситуації); еміграція використовується як засіб залучення валютних ресурсів в економіку країни (відкриваються валютні рахунки з наданням вищих відсоткових ставок, створюються вигідніші умови для використання цих

коштів, ставиться вимога про переказ у країни певної частки зарплати та ін., залучається частина коштів посередницьких організацій тощо).

Запитання. Завдання

1. Які основні фактори зумовлюють необхідність економічних взаємозв'язків країн?

2. У чому полягає сутність міжнародного поділу праці, в яких формах він розвивається?

3. Яка відмінність між міжнародною спеціалізацією і міжнародною кооперацією виробництва?

4. Чому вигоди від міжнародного поділу праці та міжнародної торгівлі отримують і слаборозвинуті країни?

5. Назвіть основні закономірності розвитку міжнародної торгівлі товарами.

6. Які основні закономірності розвитку міжнародної торгівлі послугами?

7. У чому полягає сутність міжнародного руху капіталу й які закономірності цього процесу?

8. Що є міжнародною міграцією робочої сили і які її наслідки?

9. Назвіть основні етапи еволюції міжнародної економічної інтеграції та її перспективи.

4.3. Міжнародні валютні відносини

Для нормального функціонування світового господарства, зокрема розвитку зовнішньої торгівлі товарами і послугами, експорту та імпорту капіталу, науково-технічного обміну, розвитку туризму та ін., необхідно постійно розвивати міжнародні валютні відносини, вдосконалювати міжнародну валютну систему, найважливішими елементами якої є міжнародні ліквідні ресурси, міжнародні валютні ринки, валютні курси та ін.

Еволюція міжнародної валютної системи

Національна та світова валютні системи. Основою розвитку міжнародної валютної системи є інтернаціоналізація продуктивних сил, міжнародний поділ праці, формування інтернаціонального господарського механізму та інтегрованих форм власності. Ці процеси, у свою чергу, визначаються дією об'єктивних економічних законів у межах світового господарства (див. тему 4.1). Міжнародні валютні відносини справляють при цьому активний зворотний вплив на розвиток названих елементів світової економічної системи, зокрема на зовнішню торгівлю, формування й еволюцію міжнародного ринку капіталів, робочої сили, інтелектуальної власності тощо.

Міжнародні валютні відносини — сукупність економічних відносин між країнами, юридичними і приватними особами, міжнародними економічними, фінансово-кредитними організаціями з приводу функціонування і розвитку валюти.

Двома основними формами валютної системи є національна і світова. Виділяють також міжнародну валютну систему.

Національні валютні системи виникли першими. Вони є невід'ємною частиною валютних відносин національних країн, закріплених у національному валютному законодавстві. У ньому передбачається порядок ввезення, вивезення, переказів і пересилання за кордон та з-за кордону національної та іноземної валют й інших валютних цінностей (платіжних документів в іноземній валюті, цінних паперів тощо). Валютне законодавство охоплює валютні операції, пов'язані з рухом капіталів, із зовнішньою торгівлею, кредитуванням, міжнародним туризмом та ін.

Складовими елементами національної валютної системи є національна валюта, валютні резерви, валютний паритет, курс національної валюти та порядок його дії, умови функціонування національної валюти та золота, умови конвертованості валюти, валютні обмеження та їх форми і методи, механізм використання кредитних важелів міжнародних розрахунків, система валютного регулювання та ін. Національна валютна система органічно пов'язана з внутрішньою кредитно-фінансовою системою.

Світова валютна система виникла наприкінці XIX ст. на основі інтернаціоналізації продуктивних сил, міжнародного поділу праці, формування світового ринку, повсюдного поширення золотого стандарту. Її характерними елементами були наявність стабільних золотих валют у більшості розвинутих країн, чіткий механізм визначення взаємних валют, валютний ринок, узгоджений порядок взаємних міжнародних платежів на основі вексельного обігу (що здійснювався через банківські перекази) та золота. Золото виконувало всі функції грошей, що забезпечувало стабільність валютної системи, вільне переливання капіталу між країнами, необмежений обмін національних валют та ін. Ця система була закріплена у міждержавних угодах.

Міжнародна (або регіональна) валютна система набула найбільшого розвитку в межах ЄС. У 1979 р. в ній було створено Європейську валютну систему (ЄВС) і введено європейську валютну одиницю ЕКЮ. Мета ЄВС — сприяння європейській економічній інтеграції, насамперед валю-

тній. Для валютних курсів цих країн встановлено два лаги обмежень, що означає режим асинхронності. Так, для Іспанії і Португалії такий лаг становить +6%, а для всіх інших $\pm 2,25\%$ можливих взаємних валютних коливань.

ЕКЮ має як спільні, так і відмінні від СДР риси. Спільним у них є те, що: 1) вартість ЕКЮ визначається на базі відповідного валютного «кошика»; 2) вона є паперово-грошовим засобом, що не обмінюється на золото; 3) має силу та економічне значення у межах досягнутої домовленості; 4) є часткою офіційних валютних резервів для країн ЄС і використовується лише у межах цієї організації.

Відмінності ЕКЮ від СДР полягають у тому, що ЕКЮ: 1) має реальне (доларове та золоте) забезпечення; 2) її емісія під заставу золота дає змогу залучити до міжнародного грошового обігу (прямо або опосередковано) чимало золота. Таким чином до Європейського фонду валютного співробітництва було залучено до 1982 р. майже 3 тис. т золота, на противагу цьому МВФ у 1976 р. розпочав ліквідацію свого золотого фонду; 3) ЕКЮ можна використовувати для платежів між країнами без попереднього обміну на національні валюти; 4) ні золото, ні СДР не включені до складу валютного «кошика» як такі, що визначають вартість ЕКЮ; 5) для кожної валюти встановлено своєрідний паритет щодо ЕКЮ, який може змінюватися лише в узгодженому порядку. Внаслідок цього між кожною парою валют також існує тверде співвідношення, від якого ринкові курси можуть відхилятися лише незначною мірою. У 1999 р. ЕКЮ була замінена новою валютною одиницею — євро. У 2002 р. євро замінив у готівковому обігу 15 національних валютних одиниць країн ЄС.

Світова валютна система найкраще виконує свої функції за умов функціонування конвертованих валют.

~~Оскільки міждержавне оформлення валюти на початку 20-х років
в 1925 р. відновила золотий стандарт на базі довоєн-~~

ного паритету фунта стерлінгів, а всі інші країни скасували золотий стандарт. Він був значно обмежений. Обіг золотих монет у незначній кількості мав місце лише у США, а Франція та Англія відновили золотозлитковий стандарт (центральні банки обмінювали банкноти лише на золоті злитки вагою 12,5 кг). Але вже у 1931 р. Англія, у 1933 р. — США і у 1936 р. Франція скасували золотий стандарт, що поклало кінець твердим співвідношенням валют (паритетів).

Нові положення формування і функціонування валютної системи були юридично закріплені на Бреттон-Вудській конференції у 1944 р. Основні елементи цієї системи:

1) золотодоларовий стандарт, за якого Міністерство фінансів США гарантувало іноземним центральним банкам чи урядам обмін доларів на золото (тобто наявність зовнішньої конвертованості лише у доларах);

2) фіксація ринкових курсів валют у межах не більше 1% в обидва боки (± 1) від золотих або доларових паритетів;

3) долар прирівнювався до золота на основі фіксованої ринкової ціни на золото (офіційна ціна однієї унції золота становила 35 дол., а вміст долара дорівнював 0,88 г золота), але вільна (приватна) купівля-продаж золота була заборонена;

4) взаємна оборотність усіх валют, зобов'язання домагатися її.

Органом валютного регулювання став Міжнародний валютний фонд (МВФ). Майже три десятиріччя ця система працювала ефективно. Конвертованість долара, штучно занижена ціна золота забезпечували і стимулювали США до його нагромадження. У 1949 р. США мали до 22 тис. т золота (майже 70% офіційних запасів золота капіталістичних країн). У 1950 р. золотий запас США в 7 разів перевищував доларові активи. Більшість країн у 50-ті роки не бажали і не могли пред'явити значних сум доларових активів для обміну на золото.

Ця ситуація почала змінюватись наприкінці 50-х — на початку 60-х років у зв'язку з посиленням економічної активності Західної Німеччини та інших країн Західної Європи. Зростаючі потреби цих країн у золоті (у 1973 р.

тній. Для валютних курсів цих країн встановлено два лаги обмежень, що означає режим асинхронності. Так, для Іспанії і Португалії такий лаг становить +6%, а для всіх інших $\pm 2,25\%$ можливих взаємних валютних коливань.

ЕКЮ має як спільні, так і відмінні від СДР риси. Спільним у них є те, що: 1) вартість ЕКЮ визначається на базі відповідного валютного «кошика»; 2) вона є паперово-грошовим засобом, що не обмінюється на золото; 3) має силу та економічне значення у межах досягнутої домовленості; 4) є часткою офіційних валютних резервів для країн ЄС і використовується лише у межах цієї організації.

Відмінності ЕКЮ від СДР полягають у тому, що ЕКЮ: 1) має реальне (доларове та золоте) забезпечення; 2) її емісія під заставу золота дає змогу залучити до міжнародного грошового обігу (прямо або опосередковано) чимало золота. Таким чином до Європейського фонду валютного співробітництва було залучено до 1982 р. майже 3 тис. т золота, на противагу цьому МВФ у 1976 р. розпочав ліквідацію свого золотого фонду; 3) ЕКЮ можна використовувати для платежів між країнами без попереднього обміну на національні валюти; 4) ні золото, ні СДР не включені до складу валютного «кошика» як такі, що визначають вартість ЕКЮ; 5) для кожної валюти встановлено своєрідний паритет щодо ЕКЮ, який може змінюватися лише в узгодженому порядку. Внаслідок цього між кожною парою валют також існує тверде співвідношення, від якого ринкові курси можуть відхилитися лише незначною мірою. У 1999 р. ЕКЮ була замінена новою валютною одиницею — євро. У 2002 р. євро замінив у готівковому обігу 15 національних валютних одиниць країн ЄС.

Світова валютна система найкраще виконує свої функції за умов функціонування конвертованих валют.

Основні етапи розвитку світової валютної системи. Під час Першої світової війни всі країни припинили розмін кредитно-паперових грошей на золото, що означало крах світової валютної системи. Золото перестало виконувати функції засобу обігу та засобу платежу. На якісному новому рівні (на основі золотодевізного стандарту, тобто обміну валют основних країн на золото) світова валютна система почала функціонувати на початку 20-х років ХХ ст. Юридичне міждержавне оформлення вона отримала на Генуезькій конференції у 1922 р. Але Англія в 1925 р. відновила золотий стандарт на базі довоєн-

ного паритету фунта стерлінгів, а всі інші країни скасували золотий стандарт. Він був значно обмежений. Обіг золотих монет у незначній кількості мав місце лише у США, а Франція та Англія відновили золотозлитковий стандарт (центральні банки обмінювали банкноти лише на золоті злитки вагою 12,5 кг). Але вже у 1931 р. Англія, у 1933 р. — США і у 1936 р. Франція скасували золотий стандарт, що поклало кінець твердим співвідношенням валют (паритетів).

Нові положення формування і функціонування валютної системи були юридично закріплені на Бреттон-Вудській конференції у 1944 р. Основні елементи цієї системи:

1) золотодоларовий стандарт, за якого Міністерство фінансів США гарантувало іноземним центральним банкам чи урядам обмін доларів на золото (тобто наявність зовнішньої конвертованості лише у доларах);

2) фіксація ринкових курсів валют у межах не більше 1% в обидва боки (± 1) від золотих або доларових паритетів;

3) долар прирівнювався до золота на основі фіксованої ринкової ціни на золото (офіційна ціна однієї унції золота становила 35 дол., а вміст долара дорівнював 0,88 г золота), але вільна (приватна) купівля-продаж золота була заборонена;

4) взаємна оборотність усіх валют, зобов'язання домагатися її.

Органом валютного регулювання став Міжнародний валютний фонд (МВФ). Майже три десятиріччя ця система працювала ефективно. Конвертованість долара, штучно занижена ціна золота забезпечували і стимулювали США до його нагромадження. У 1949 р. США мали до 22 тис. т золота (майже 70% офіційних запасів золота капіталістичних країн). У 1950 р. золотий запас США в 7 разів перевищував доларові активи. Більшість країн у 50-ті роки не бажали і не могли пред'явити значних сум доларових активів для обміну на золото.

Ця ситуація почала змінюватись наприкінці 50-х — на початку 60-х років у зв'язку з посиленням економічної могутності Японії, Західної Німеччини та інших країн Західної Європи, нереальністю офіційної ціни золота (у 1973 р. вона становила 42,22 дол. за унцію, а ринкова — 112), наростанням дефіциту державного бюджету США та платіжного балансу тощо. У 1971 р. золоті запаси США скоротилися до 10,5 млрд дол. і становили лише 22% доларових активів. Інші країни почали відмовлятися від долара (ним було запруджено міжнародний платіжний обіг), вимагаю-

чи його обміну на золото. За цих умов США скасували обмін доларів на золото для іноземних урядів і центральних банків, що спричинило крах золотодоларового стандарту.

У 1969 р. країни-учасниці Міжнародного валютного фонду домовилися про створення міжнародної грошової одиниці СДР («спеціальні права запозичення»), у 1970—1972 рр. їх було емітовано і розподілено на суму 9,3 млрд дол. і зараховано країнами у свої резерви. У наступні роки було випущено значно більші суми СДР.

Співвідношення СДР з валютами інших країн почало визначатися на основі взаємних курсів валют п'яти країн (США, Японії, ФРН, Англії та Франції), співвідношення попиту і пропозиції (тобто «плаваючих» курсів) і отримало назву «кошика валют».

У 1976 р. у Кінгстоні (на Ямаїці) члени МВФ оголосили про перехід до якісно нової світової валютної системи, в основу якої покладено такі основні принципи:

1. *Перехід до «плаваючих» курсів та перетворення СДР на світовий грошовий еталон.* Тобто базу паритетів і курсів, на головний резервний актив та міжнародний засіб розрахунків і платежу. При визначенні величини СДР за допомогою «кошика» з п'яти валют домінуючу роль відіграє американський долар — 40%. Валюти інших країн відповідно до їх питомої ваги в міжнародній торгівлі розподілилися так: німецька марка — 21%, японська ена — 17, французький франк та англійський фунт стерлінгів — по 11%. Це рішення сприяє послабленню коливань курсів валют, страхує кредиторів від їх різкого падіння (від курсових втрат). Водночас Ямаїська угода дає змогу встановлювати інші (крім СДР) паритети щодо будь-якої валюти, що означає багатовалютний стандарт. У середині 90-х років до американського долара були прив'язані валюти майже 40 країн, до французького франка — 13.

2. *Юридичне закріплення процесу демонетизації золота.* Скасовано офіційну ціну на золото та фіксацію золотого вмісту національних валют (золотих паритетів), знято будь-які обмеження для його приватного використання, а вільний ринок золота не регулюється державами та міжнародними економічними організаціями, що за більшістю ознак означає перетворення його на звичайний товар. Але юридичне проголошення повної демонетизації золота не означає його реальної демонетизації. Вона має певний (хоч і слабкий) зв'язок з СДР, оскільки в деяких угодах грошові суми можуть переглядатися залежно від ціни золота.

чи його обміну на золото. За цих умов США скасували обмін доларів на золото для іноземних урядів і центральних банків, що спричинило крах золотодоларового стандарту.

У 1969 р. країни-учасниці Міжнародного валютного фонду домовилися про створення міжнародної грошової одиниці СДР («спеціальні права запозичення»), у 1970—1972 рр. їх було емітовано і розподілено на суму 9,3 млрд дол. і зараховано країнами у свої резерви. У наступні роки було випущено значно більші суми СДР.

Співвідношення СДР з валютами інших країн почало визначатися на основі взаємних курсів валют п'яти країн (США, Японії, ФРН, Англії та Франції), співвідношення попиту і пропозиції (тобто «плаваючих» курсів) і отримало назву «кошика валют».

У 1976 р. у Кінгстоні (на Ямаїці) члени МВФ оголосили про перехід до якісно нової світової валютної системи, в основу якої покладено такі основні принципи:

1. *Перехід до «плаваючих» курсів та перетворення СДР на світовий грошовий еталон.* Тобто базу паритетів і курсів, на головний резервний актив та міжнародний засіб розрахунків і платежу. При визначенні величини СДР за допомогою «кошика» з п'яти валют домінуючу роль відіграє американський долар — 40%. Валюти інших країн відповідно до їх питомої ваги в міжнародній торгівлі розподілилися так: німецька марка — 21%, японська ена — 17, французький франк та англійський фунт стерлінгів — по 11%. Це рішення сприяє послабленню коливань курсів валют, страхує кредиторів від їх різкого падіння (від курсових втрат). Водночас Ямаїська угода дає змогу встановлювати інші (крім СДР) паритети щодо будь-якої валюти, що означає багатовалютний стандарт. У середині 90-х років до американського долара були прив'язані валюти майже 40 країн, до французького франка — 13.

2. *Юридичне закріплення процесу демонетизації золота.* Скасовано офіційну ціну на золото та фіксацію золота вмісту національних валют (золотих паритетів), знято будь-які обмеження для його приватного використання, а вільний ринок золота не регулюється державами та міжнародними економічними організаціями, що за більшістю ознак означає перетворення його на звичайний товар. Але юридичне проголошення повної демонетизації золота не означає його реальної демонетизації. Вона має певний (хоч і слабкий) зв'язок з СДР, оскільки в деяких угодах грошові суми можуть переглядатися залежно від ціни золота.

Тісніше золото пов'язане з регіональними міжнародними кредитними грошима — ЕКЮ, оскільки ці гроші надаються Європейським фондом валютного співробітництва кожній країні на внесок 20% її золотих та доларових резервів, а золото оцінюється при цьому на основі ринкової ціни. Крім того, про такий зв'язок золота з СДР та ЕКЮ свідчило і те, що центральні банки більшості країн світу залишили його у своїх запасах як високоліквідний товар, що означає збереження резервної функції золота, його ролі як фонду ліквідних активів.

3. *Посилення міждержавного валютного регулювання, в тому числі через МВФ, вплив на механізм «плаваючих» курсів.* З цією метою вживаються заходи щодо посилення функцій СДР як грошей через розширення можливостей їх використання. Дано дозвіл, щоб їх тримачами були не лише центральні банки, а й деякі інші фінансові установи. МВФ уповноважений стежити за валютною політикою та станом економіки країн-членів, за координацією валютно-кредитної політики розвинутих країн світу. З цією метою він виробляє рекомендації у сфері валютно-фінансової та економічної політики.

Ці функції певною мірою (під приводом надання кредитів тощо) здійснюються і щодо України. МВФ приділяє значну увагу регулюванню процесу пристосування національних економік до умов поглиблення інтернаціоналізації продуктивних сил і економічних відносин. З 1985 р. найрозвинутіші країни світу офіційно практикують одночасні зміни облікових ставок центральних банків.

Конвертована валюта, валютні курси і валютна політика

Конвертована валюта та основні умови її впровадження.

Конвертована валюта — національна грошова одиниця, що має здатність вільно (через купівлю-продаж) обмінюватися на іноземні валюти, виконувати функції світових грошей, тобто вільно використовуватися у міжнародному платіжному обігу для здійснення міжнародних розрахунків.

Нині у світі налічується понад 300 найменувань національних грошей, проте лише 20 держав (США, Англія, Німеччина, Японія, Канада, Данія, Нідерланди, деякі багаті нафтою країни Близького Сходу) мають повністю конвертовану валюту. Крім того, приблизно 50 держав світу мають різні форми частково конвертованих валют.

Розрізняють дві основні форми конвертованості валюти: 1) вільна, або повністю конвертована; 2) частково конвертована.

Вільно конвертована валюта — форма конвертованості, за якої кожна особа (фізична й юридична, іноземець і громадянин даної держави) має право обмінювати будь-яку кількість своєї національної валюти на іноземну валюту такого самого статусу, розраховуватися нею за експортно-імпортні операції, депонувати її в національних банках, використовувати для створення різних фінансових активів (цінні папери тощо) і купувати державні та приватні цінні папери.

Частково конвертована (обмежено конвертована) валюта — форма конвертованості, за якої допускається лише зовнішня конвертованість, тобто вільне використання валюти іноземними особами (юридичними й фізичними) і лише в поточних, а інколи лише у зовнішньоторговельних розрахунках.

До них належать розрахунки, пов'язані з експортом та імпортом товарів і послуг, з доходами іноземних та вітчизняних осіб від інвестицій (відсотки, дивіденди), від обслуговування іноземців всередині країни, з витратами на послуги своїм громадянам за межами країн, авіаційний та морський фрахт, страхування вантажів тощо.

Крім того, існують неконвертовані валюти, яких серед приблизно 300 валют світу переважна більшість.

Неконвертована валюта — національна валюта, щодо якої держава повністю забороняє будь-які операції з її обміну на іноземну або дозволяє це робити за згодою уповноважених валютних органів.

У межах перших двох форм конвертованості, особливо другої форми (тобто частково конвертованої валюти) доцільно виділити внутрішню і зовнішню конвертованість. *Зовнішня конвертованість* — такий вид конвертованості, коли іноземні держави, підприємства і громадяни можуть вільно переказувати свої вклади, зроблені у дану національну валюту. Цей вид конвертованості пов'язаний з операціями руху капіталів і кредитів.

Внутрішня конвертованість означає право підприємств і громадян певної держави вільно купувати іноземну валюту для проведення ділових операцій. Ці операції можуть бути як поточними, так і пов'язаними з рухом капіталів, кредитів.

Для впровадження конвертованої валюти держава повинна прийняти відповідний закон, оформити необхідні законодавчі акти. У законі зазначається, на які іноземні валюти може обмінюватися дана валюта, чи може вона продаватися на валютних ринках, яким особам і в якій

кількості (обмеженій чи необмеженій) дозволяються певні операції з цією валютою. Якщо таких обмежень немає ні для юридичних, ні для фізичних осіб (іноземних і вітчизняних), то це повна конвертованість.

На відміну від епохи золотого стандарту, коли статус валюти, її конвертованість здебільшого залежали від величини золотого запасу, нині конвертованість визначається насамперед економічною могутністю країни. Характерним у цьому плані є те, що певні валютні обмеження для своїх підприємств і громадян (зокрема здійснювати інвестиції за кордоном) Франція та Італія у повному обсязі скасували лише у 1989 р. Навіть Японія скасувала обмеження на експорт капіталу лише у 1979 р., а більшість країн Західної Європи підтримує обмеження на обмін валют та їх вивезення для цілей індивідуального туризму тощо.

Враховуючи це, Україна за певних умов може вводити часткову конвертованість. Крім того, членство у МВФ зобов'язує нашу державу вводити певний режим конвертованості.

Переваги впровадження режиму конвертованості для національної валюти в Україні:

1) створюються умови для довгострокового поліпшення її платіжного балансу;

2) конвертована валюта асоціюється у світі з економічною свободою. Перехід на таку валюту сприяє введенню для підприємств країни режиму міжнародної конкуренції, яка змушує їх запроваджувати матеріало-, енерго-, ресурсозаощаджуючі технології, нові форми організації виробництва, а отже, зменшувати витрати виробництва й ціни, що підвищує ефективність економіки;

3) за наявності конвертованості валюти виникає можливість розраховуватися з іншими країнами національними грошима, без обов'язкового попереднього нагромадження інвалюти, що рівнозначне отриманню безвідсоткового іноземного кредиту;

4) розширюються можливості купівлі іноземних товарів і експорту своїх, стимулюється зовнішньоекономічна діяльність підприємств. При цьому значно зменшується валютний ризик, тобто ризик втрат, пов'язаний із зміною курсів валюти на час виконання контракту. Водночас перехід до конвертованої валюти супроводжується лібералізацією зовнішньоекономічної діяльності, зокрема імпорту, подорожчанням його через неминучу девальвацію власної валюти, що завдає певних економічних втрат;

5) введення конвертованої валюти сприяє залученню країни до системи міжнародного поділу праці, її відкритості (і водночас залежності);

6) стимулюється залучення іноземного капіталу;

7) значно спрощується процедура розрахунків.

Впровадження конвертованої валюти в Україні вимагає створення комплексу передумов, пов'язаних насамперед із стабілізацією грошової системи. Такими передумовами є:

1. *Подолання товарного голоду за рахунок товарів національного виробництва.*

2. *Створення резервного та валютного фондів.* Так, для введення естонської крони (цей крок виправдав себе) Верховна Рада цієї країни прийняла закон про стовідсоткову гарантію крони золотом або іноземною валютою. При прив'язуванні крони до німецької марки за курсом 8:1 це означало, що за наявності певної кількості марок у Центральному банку Естонії в обіг може бути випущена така маса грошей, яка лише у 8 разів перевищує цю кількість. Ця вимога строго дотримується навіть при нестачі готівки. Паралельно забезпечувалася конвертованість естонської грошової одиниці на будь-яку інвалюту, яка користується попитом. Крім того, стабільність крони ґрунтується на золотому запасі. Зокрема, західні країни повернули Естонії золотий запас, вивезений перед Другою світовою війною. В Україні такий запас ще незначний.

3. *Ефективна зовнішньоекономічна діяльність, збалансованість платіжного балансу.* В Естонії, наприклад, щомісячне перевищення експорту над імпортом становило в середині 90-х років майже 30 млн крон. За рахунок цього валютні запаси країни зросли вдвічі — з 1,5 до 3 млрд дол. Ця умова в Україні значною мірою відсутня внаслідок низької конкурентоспроможності продукції та значного відтоку валютної виручки за кордон.

4. *Відсутність дефіциту державного бюджету або його допустима норма.* У більшості розвинутих країн Заходу дефіцит державного бюджету в 1991 р. становив 12%, у 1992 — 17, у 1993 — 15, у 1994 р. — 12%. У наступні роки (наприкінці 2001 р.) такий дефіцит було майже ліквідовано, навіть з урахуванням заборгованості із заробітної плати. Крім того, бюджетна політика держави має проводитися незалежно від фінансової. Це означає, що уряд не може забирати кошти з Центрального банку для покриття своїх боргів (утримання нерентабельних підприємств тощо). У свою чергу, Центральний банк не має права збільшувати емісію без покриття (тобто без

нагромадження валютних ресурсів, золотого запасу). Ця умова в Україні дотримується не цілком. Така система ще не створена, банки не зацікавлені у подоланні інфляції, отримують гігантські прибутки за рахунок протиправних дій та через недосконалість законодавства.

5. *Проведення обґрунтованої політики цін.* Ліквідація цінових перекосів, дотримання вимог закону вартості, здійснення реформи цін. Стан речей у цій сфері не дає підстав вважати цю роботу задовільною.

6. *Проведення науково обґрунтованої кредитної політики.* Зокрема, здійснення кредитної емісії лише у певних межах і певних цілях, встановлення раціональної плати за кредит. Контури такої політики в Україні почали окреслюватися лише в 2000 р.

7. *Перетворення грошей на єдиний легальний платіжний засіб.* Заборона (хоч би на початкових етапах реформи) паралельного обігу інших валют, необхідність жорсткого валютного контролю та регулювання, встановлення всебічно обґрунтованого валютного курсу та проведення курсової політики. Ця вимога також не виконується.

8. *Демоніполізація економіки.* Прийняття ефективних антимонопольних (антитрестівських) законів та жорсткий контроль держави за їх дотриманням. Процес демоніполізації в Україні лише розпочинається.

Крім того, доцільно проводити політику збільшення питомої ваги безготівкового обігу, широко впроваджувати чекову та електронну системи розрахунків.

З перелічених найважливіших передумов забезпечення стабільності національної валюти в Україні достатньою мірою не існує жодної.

Крім них, до таких передумов (заходів, кроків) належать, наприклад, проведення державою жорсткої антиінфляційної політики (її складовими є жорстка бюджетна та кредитна політика тощо), наявність дієвого контролю за валютними розрахунками, узгодженість дій уряду з урядами деяких інших держав або їх центральними банками, а також наднаціональними органами щодо впровадження нової валюти, ефективна політика тощо.

Щоб досягти повної конвертованості національної валюти, необхідно домогтись: 1) поглиблення міжнародної спеціалізації на всіх етапах формування вартості товарів, особливо у сферах безпосереднього виробництва; 2) високого рівня конкурентоспроможності національної економіки; 3) належного рівня розвитку інфраструктури у соціально орієнтованій економіці; 4) високого рівня продуктивності праці й ефективності економіки; 5) впрова-

дження переважно економічних важелів управління економікою; 6) доведення купівельної спроможності національної валюти до дійсного рівня ефективності суспільного виробництва. Ці додаткові умови разом з наведеними заходами стабілізації грошової системи і подолання інфляції, навіть за сприятливого збігу обставин (внутрішніх і зовнішніх), потребують в Україні багато часу. Тому найближча мета — досягнення часткової конвертованості.

Головними умовами її здійснення є: 1) стабілізація грошового обігу; 2) раціональне поєднання ринкових механізмів ціноутворення з оптимальним державним регулюванням цін та доходів; 3) насиченість ринку необхідною національною товарною масою; 4) наявність конкурентоспроможних експортерів продукції; 5) існування потужної банківської системи, яка працює на засадах регульованої конкуренції і доповнюється раціональними методами державного регулювання з боку Центрального банку, його вагомим впливу на відсоткову та кредитну політику комерційних банків.

Впровадження конвертованої валюти передбачає з'ясування механізму встановлення валютного курсу, основних факторів, що впливають на нього.

Валютні курси та валютна політика.

Валютний курс — ціна грошової одиниці однієї країни, виражена у грошових одиницях інших країн.

Необхідність визначення валютного курсу зумовлена потребами в обміні іноземних валют на національну при експорті та імпорті товарів і послуг, надходженні капіталів та їх переведенні за кордон, наданні міжнародних кредитів, переказі грошових доходів та ін.

На валютний курс впливає чимало факторів: стан платіжного балансу, рівень інфляції, співвідношення між попитом і пропозицією кожної валюти, міграція капіталів між країнами, політична стабільність, економічна кон'юнктура, стійкість валюти і довір'я до неї та ін.

В умовах панування золотого стандарту валютний курс визначався співвідношенням золотого вмісту грошових одиниць (золотим паритетом) і коливався залежно від співвідношення попиту і пропозиції на певну валюту в межах золотих точок. Після Другої світової війни згідно з Бреттон-Вудською угодою держави офіційно зафіксували у МВФ курси своїх валют щодо долара США і відповідно до офіційної ціни золота ввели доларові й золоті паритети своїх валют.

В умовах демонетизації золота основою визначення валютного курсу є співвідношення купівельної спроможності (суми товарів і послуг, які можна придбати за певну грошову одиницю) різних національних валют, середнє співвідношення цін на тривалому проміжку часу.

Валютний курс відчутно впливає на зовнішньоекономічну діяльність країни, на вибір структури виробництва і споживання, на конкурентоспроможність товарів і послуг на світовому ринку, темпи економічного зростання та ін.

Занижений валютний курс порівняно з його купівельною спроможністю зумовлює зниження внутрішніх цін країни нижче від світових. Це дає змогу експортерам продукції продавати її за цінами, нижчими від світових, розширювати експорт товарів і послуг і за тих самих світових цін отримувати при обміні іноземної валюти більше національної валюти, а отже і розширювати обсяги виробництва. Занижений валютний курс сприяє притоку капіталу, підвищує вигідність його реінвестицій, але зменшує вигідність вивезення капіталу. Водночас такий курс спричиняє подорожчання ввезення товарів та імпорту інфляції, збільшує зовнішні борги в іноземній валюті й скорочує їх у національній валюті.

Завищений валютний курс призводить до підвищення внутрішніх цін вище за світові, до зниження конкурентоспроможності товарів і послуг й ефективності експорту (його скорочення і зменшення дохідності). При цьому відбувається здешевлення імпорту товарів і послуг, зростання його ефективності, що може спричинити скорочення національного виробництва. Крім того, відбувається відтік капіталу, зменшується реінвестування прибутків від іноземних капіталовкладень, ці прибутки збільшуються, зростає реальний зовнішній борг тощо.

Завищений валютний курс буває вигідним для окремих країн, як правило, тих, у яких відносно невелика частка створених товарів і послуг експортується на зовнішні ринки й істотно не впливає на внутрішню економіку. У США, наприклад, на внутрішньому ринку реалізується понад 90% виготовлених товарів і послуг. Така країна скуповує на свою валюту валюти інших країн, підвищує у себе ставку відсотка, завдяки чому залучаються капітали з інших країн. Зниження конкурентоспроможності своїх товарів вона намагається захистити за допомогою різних обмежень.

За умов «плаваючих» курсів встановлюється вищий валютний курс — курс продавця і нижчий валютний

курс — курс покупця. Різниця між ними формує доходи крупних банків і компаній, бірж і спеціалізованих брокерських фірм. За допомогою валютного курсу виробники й покупці товарів і послуг порівнюють національні ціни товарів, послуг і робочої сили з відповідними цінами інших країн та світовими цінами. Відбувається також порівняння витрат виробництва, продуктивності праці, торговельних і платіжних балансів та ін.

Валютна політика — сукупність заходів (економічних, політичних, правових, організаційних), які здійснюються державними органами, центральними банками та міжнародними валютно-фінансовими організаціями у сфері валютних відносин і втілюються у валютному регулюванні.

Валютна політика є складовим елементом державної економічної політики і безпосередньо пов'язана із зовнішньоторговельною політикою.

За термінами проведення розрізняють поточну та довготермінову валютну політику. *Поточна валютна політика* — повсякденне оперативне регулювання діяльності валютного ринку, її мета — забезпечення нормального функціонування валютної системи (національної та міжнародної), підтримання рівноваги платіжних балансів.

Основними формами поточної валютної політики є облікова (дисконтна) і девізна політика. Дисконтна політика здійснюється через зміни відсоткової ставки центрального банку за кредит з метою впливу на валютний курс. Підвищення відсоткових ставок сприяє притоку капіталів з інших країн, що підвищує курс валюти даної країни, поліпшує її платіжний баланс. Зворотну реакцію має зниження відсоткової ставки за кредит.

Девізна політика здійснюється через валютну інтервенцію, посилення або послаблення валютних обмежень, валютного субсидювання і диверсифікації валютних резервів. Валютна інтервенція (як головний засіб девізної політики) означає насамперед купівлю-продаж державними органами іноземної валюти з метою впливу на курс національної валюти та його зміну. При падінні курсу національної валюти центральний банк країни продає на грошовому ринку значні суми іноземної валюти, що призводить до підвищення курсу національної валюти щодо іноземної.

Довготермінова валютна політика передбачає довготермінові заходи структурного характеру в поступовій зміні валютного механізму. Її найважливішими методами є міждержавні переговори й угоди у межах МВФ, на регіональному рівні (наприклад, у межах ЄС) та прове-

дення валютних реформ. Зміни у валютному механізмі — це зміни в порядку проведення міжнародних розрахунків, у використанні золота, резервних валют і міжнародних платіжних засобів, у режимі валютних паритетів і курсів, структурі й функціях МВФ та інших організацій тощо. Валютна політика в Україні повинна бути спрямована на стабілізацію національної валюти, встановлення реального валютного курсу, нагромадження валютних коштів у руках держави.

Основними засобами валютного регулювання є: 1) безпосередні операції купівлі-продажу іноземної валюти центральними банками (валютна інтервенція); 2) застосування різних прямих валютних обмежень у сфері торгівлі (скажімо, введення імпорتنих депозитів); 3) нормування вивезення валюти для туристів, які виїжджають за кордон; 4) введення обмежень на вплив капіталу і навіть регламентування імпорту капіталу; 5) політика відсоткових ставок, що впливають на рух валютних цінностей, не пов'язаних з міжнародною торгівлею товарами і послугами.

Незважаючи на введення режиму вільної конвертованості валют у найрозвинутіших країнах світу наприкінці 50-х років, у них існували прямі обмеження у сфері зовнішніх розрахунків. Наприклад, у Швейцарії в 1960 р., у ФРН в 1961 р. і у Франції в 1963 р. були введені такі методи валютного контролю, як заборона на виплату відсотків за депозитами іноземних громадян у національній валюті у своїх банках.

На Бреттон-Вудській конференції в 1944 р. було досягнуто згоди про впровадження фіксованих валютних курсів, що наприкінці 60-х — на початку 70-х років зумовило зростання вартісних диспропорцій між валютними курсами і купівельною спроможністю валют (виявом цього були значні відпливи і припливи короткотермінових капіталів, тобто «гарячих грошей»). Із введенням «плаваючих» курсів валютна система стала більш гнучкою. Це дало змогу розвинутим країнам послабити енергетичну кризу, значно урівноважити незбалансованість міжнародних розрахунків, вирівняти курси валют, маніпулювати ними для досягнення економічних цілей всередині країни та за її межами.

Міждержавне валютне регулювання здійснюється за допомогою МВФ, Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) — таких її комітетів, як Комітет з фінансових ринків, Комітет з міжнародних розрахунків, комітет з «невидимих» операцій та ін. В ЄС такими ор-

ганами є Європейська валютна система (ЄВС), Валютний комітет ЄС, Комітет президентів центральних банків та ін. Важливу роль у міжнародному валютному регулюванні відіграють Банк міжнародних розрахунків у Базелі, «Паризький клуб» (створений у 1956 р.) та ін.

Засобом валютного регулювання наприкінці 60-х років стало проведення центральними банками узгодженої політики відсоткових ставок. Проблемаам валютного регулювання, зокрема зміни окремих елементів міжнародного валютного механізму, надається значна увага на щорічних зустрічах керівників семи провідних країн світу (так званої «сімки»). Уперше така зустріч відбулася в 1975 р. у Рамбуйє. На ній були узгоджені основні принципи сучасної валютної системи, згодом прийняті на Ямайці.

Запитання. Завдання

1. Які основні етапи розвитку міжнародної валютної системи?
2. Яка з форм світової валютної системи найбільш розвинута і чому?
3. Розкрийте сутність і механізм функціонування валютного ринку.
4. Охарактеризуйте вплив заниженого та завищеного валютних курсів на вітчизняних товаровиробників.
5. Розкрийте сутність повністю і частково конвертованих валют і наслідки їх впровадження.
6. Які головні умови впровадження конвертованої валюти?
7. У чому полягає сутність валютного курсу та як він визначається?
8. Які основні важелі регулювання валютних курсів і який механізм їх використання?

4.4. Економічні аспекти глобальних проблем

В останні десятиріччя у світі виникло чимало проблем, які безпосередньо стосуються долі всього людства, затркують інтереси всіх народів і вийшли на загальнопланетарний рівень. Від їх своєчасного розв'язання залежить існування земної цивілізації. Цього можна досягти лише спільними зусиллями всіх країн, міжнародних організацій.

Причини виникнення і сутність глобальних проблем

Основні причини виникнення глобальних проблем людства. Поняття «глобальні проблеми» походить від французького слова «global», що означає всезагальний, той, що охоплює всю земну кулю. До таких проблем належать: відвернення світової ядерної війни та забезпечення стабільного миру; необхідність ефективної та комплексної охорони навколишнього середовища; ліквідація відсталості країн, що розвиваються; продовольча, сиринна, енергетична та демографічна проблеми; ліквідація хвороб, раціональне використання глибин Світового океану та мирне освоєння космічного простору; проблема розвитку самої людини, перспективи забезпечення її гідного майбутнього.

Кожна з названих проблем породжена специфічними причинами, які зумовлені, з одного боку, особливостями розвитку продуктивних сил, географічного середовища, рівня прогресу техніки, природно-кліматичними умовами, тобто речовим змістом суспільного способу виробництва, а з іншого — специфічною суспільною формою, особливістю розвитку відносин економічної власності. За всієї різноманітності таких причин глобальних проблем є певне коло спільних для них причинно-наслідкових зв'язків, притаманних розвитку технологічного способу виробництва.

Найбільш загальною причиною загострення глобальних проблем, яка характеризує технологічний спосіб виробництва, є швидке зростання народонаселення в останні десятиріччя, або демографічний вибух, який до того ж супроводжується нерівномірністю зростання населення в різних країнах та регіонах. Так, на початку нашої ери на всій планеті проживало 200 млн осіб. Приблизно через 18 століть, а точніше у 1830 р., населення планети становило 1 млрд. Тобто такої кількості населення планети досягло приблизно за 1 млн років існування людської цивілізації. Зростання його чисельності до 2 млрд досягнуто через 120 років, а третій мільярд — через 32 роки (1960). Через 15 років (у березні 1976 р.) кількість населення Землі становила 4 млрд осіб, п'ятий мільярд було досягнуто на початку 1989 р., тобто менше ніж за 13 років, шостий мільярд — за 11 років (у 2000 р.), а до кінця 2100 р. чисельність населення стабілізується на рівні 12—13 млрд.

Щоб прогнати, одягнути, забезпечити житлом невпинно зростаючу кількість населення, необхідно постійно нарощувати виробництво промислової та сільськогосподарської продукції, збільшувати обсяг видобування корисних копалин тощо. Внаслідок цього поступово вичерпуються природні ресурси, підвищується середня температура на Землі, забруднюється навколишнє середовище та ін.

Оскільки демографічний вибух супроводжується нерівномірністю зростання кількості населення у різних країнах та регіонах, то у країнах, де найвищий приріст населення, продуктивні сили розвинуті слабо, панують масовий голод, злидні. Так, якщо темпи приросту населення в країнах, що розвиваються, у XX ст. становили в середньому 2,5% за рік; то у промислово розвинутих країнах вони не перевищували 1%. У середньому населення планети збільшується нині на 1,7% за рік. В Африці — на 3,2% за рік, згідно з прогнозами у 2100 р. тут прожи-

біл
зни
дой
води
не п
кунд
пичні
На з
рік. 5
Інтенс
інших

Хіс

ватиме 2 млрд осіб. Це стало причиною того, що в Азії, Африці та Латинській Америці майже 1 млрд осіб живуть в умовах абсолютної злиденності, до 250 млн хронічно недоїдають, від голоду і постійного недощорічно вмирає понад 40 млн осіб. Згідно з даними французького науковця Жака-Іва Кусте, 5,6 млрд жителів планети лише 500 млн осіб, 1,7 млрд не мали нормальної питної води у безпросвітних злиднях. За даними ООН, 1,7 млрд жителів країн, що розвиваються, основних санітарних зручностей питної води, 20% — сучасного стільки ж не відвідують щодня достатнього калорійного раціону.

Світове господарство

Демографічний вибух, глобальних проблем, винна, енергетична криза, глобальних проблем, екологічного змісту, е...

1. Низька

ощаджувати цей час, щоб не втрачати

458

З початку XX ст. споживання прісної води зросло більше як у 7 разів, досягнувши на початку 90-х років майже 300 кубометрів. У найближчі 30 років споживання води зросте в 1,5—2 рази. Водночас, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, майже 80% випадків захворювань пов'язані із споживанням нечистої води. Проблема забезпечення людини достатньою кількістю чистої води стає надмірною проблемою. У багатьох країнах щорічно отруюються пестицидами. Надмірна загазованість, отруєння свинцю у 50 разів вищій, ніж у природі, призвели до того, що в кістках людини збільшуються отруєння ртуттю, причиною катастрофічно швидкого зростання кількості серцево-судинних та онкологічних захворювань.

Крім наведених загальних причин загострення більшості глобальних проблем, існує чимало конкретних історично певних проблем. Скажімо, продовольчу проблему, крім названих причин, погіршує також поширення пустель. Так, 53% території Африки і 34% — Азії зазнають «наступу» пустелі. Значних збитків сільському господарству завдають пилові бурі, засолювання ґрунтів та ін. Забруднення Світового океану посилюють морські катастрофи, під час яких у воду витікають мільйони тонн нафти тощо.

З погляду суспільної форми загальними причинами загострення більшості глобальних проблем є, з одного боку, відносини капіталістичної власності, насамперед хи-

і
з
д
ву
су
по

жацьке ставлення монополій до природних ресурсів, навколишнього середовища, лісів, водних ресурсів, Світового океану тощо. Тому за повоєнний період на США припадає понад 40% світового обсягу забруднення екологічного середовища, а на кожного мешканця — 1 кг токсичних речовин у повітрі. З іншого боку, такою причиною була деформація соціально-економічної системи в колишньому СРСР та деяких інших країнах Східної Європи, монопольна політика міністерств і відомств, панування тоталітарної системи.

Ці дві соціально-економічні причини призвели до того, що на частку США, згідно з даними американського журналу «Сайєнс», щорічно припадало 1,2 млрд т двоокису вуглецю (приблизно чверть світового обсягу), на колишній СРСР і Китай — майже 33%, а на частку Західної Європи та Японії — 23%. Загалом США, країна з 5% світового населення, дає 40% світового забруднення. Кожен житель її завдає природному середовищу шкоди у 50 разів більшої, ніж житель Індії.

Відносини капіталістичної власності, реакційна політика окремих держав були основними причинами зростання не лише мілітаризації економіки, а й міжнародної напруженості, політики «холодної війни», постійних війн у різних регіонах нашої планети. Так, після Другої світової війни у 130 конфліктах загинуло майже 20 млн осіб.

Значною мірою розгортанню гонки озброєнь сприяли мілітаристські акції сталінського керівництва (дії Червоної армії в Ірані у 1946 р., у повоєнній Східній Європі), встановлення тоталітарної системи в країнах колишнього СРСР, його зовнішня політика, зокрема непередумане втягнення у війну в Афганістані. Нині на військові цілі щорічно витрачається до 800 млрд дол. Водночас на ліквідацію неписьменності дорослих у світі потрібно менше, ніж денні витрати на військові цілі.

Однією із соціальних причин загострення глобальних проблем є непередумана регіональна політика держав, відсутність економічного суверенітету, національної власності на свої природні ресурси, засоби виробництва тощо. Наприклад, в Україні власність держави (українського народу) на засоби виробництва становила лише 5%, не існувало власності на природні ресурси. Хижацьке ставлення загальносоюзних міністерств і відомств до землі, отруєння її пестицидами, надмірна загазованість (на території України розташовано до 1000 хімічних комбінатів) тощо призвели до того, що тут значно зросла смертність. Загалом внаслідок поглиблення екологічної кри-

зи щорічні витрати ВВП України становили 15—20%, або 15 млрд крб. (в цінах 1990 р.). Втрати від аварії на Чорнобильській АЕС до 2000 р. становили від 130 до 250 млрд крб. (у цінах 1990 р.), без урахування втрат, пов'язаних із захворюванням людей. Зокрема, внаслідок цієї аварії забруднено понад 10 млн га земель, у тому числі 9 млн га сільськогосподарських угідь, забруднення Дніпра в 4—5 разів перевищує гранично допустимі норми. Але його воду змушені пити 35 млн жителів України. Хоча споживання прісної води з 1990 по 1998 рік скоротилося в Україні внаслідок кризи на 24%, викиди забруднених стічних вод у поверхневі водні об'єкти зросли в 1,25 раза.

Соціально-економічна сутність глобальних проблем. З'ясовуючи сутність глобальних проблем, по-різному трактують причини їх загострення і природу цих явищ. Так, американські науковці (В. Войскопер, Д. Блейні та ін.) основними причинами зростання мілітаризації капіталістичної економіки вважають природно-історичні умови розвитку людини, її психологію, прагнення до насильства. Причину кризи навколишнього середовища американський учений Ф. Слейтер, швейцарський науковець Ж. Дерст та інші вбачають у притаманному людині інстинкті до руйнування. Більшість західних ідеологів такою причиною називають лише збільшення народонаселення, сучасну НТР, зростання промислового виробництва. Такі тлумачення, по-перше, ігнорують соціальну сутність людини, відображають однобічний підхід до неї лише як до біологічної істоти. Насправді, як уже зазначалося, хоч у людині органічно поєднуються біологічна та соціальна сторони, але її сутність — це насамперед сукупність усіх суспільних відносин. По-друге, пояснювати загострення екологічних проблем лише розгортанням НТР, зростанням промислового виробництва — означає перебувати на позиціях технологічного детермінізму. Суто біологізаторське пояснення таких причин характерне для тих науковців, які вбачають загострення глобальних проблем лише у зростанні народонаселення.

Ці автори ігнорують вирішальну роль у виникненні глобальних проблем людства суспільного способу виробництва — відносин економічної власності, передусім на засоби виробництва. Мета таких концепцій — вину капіталістичної системи за загострення глобальних проблем перекласти на все населення планети. Ті вітчизняні економісти, політики, публіцисти, які вбачають основну причину названих проблем у зростанні кількості населен-

ня, мимоволі скочуються до метафізичного трактування їх причин, а отже й сутності. Щодо загострення цих проблем в Україні, то вони не звинувачують командно-адміністративну систему в хижацькому ставленні до природи, її надр, невиважену економічну та екологічну політику уряду в 90-х роках ХХ ст. — на початку ХХІ ст.

Розглядаючи причини загострення глобальних проблем з погляду речового змісту, ми назвали і демографічний вибух, й інші фактори, зумовлені розвитком сучасної системи продуктивних сил. Але це пояснення розкриває лише одну зі сторін суспільного способу виробництва і має бути доповнене характеристикою відносин економічної власності у різних соціальних системах, аналізом соціальної, політичної, юридичної та інших сторін надбудовних відносин.

Сутність глобальних проблем можна визначити як комплекс зв'язків і відносин між державами та соціальними системами, суспільством і природою в загальнопланетарному масштабі, які зачіпають життєві інтереси народів усіх країн і можуть бути розв'язані внаслідок їх взаємодії.

Роззброєння — ключ до розв'язання глобальних проблем

Відвернення термоядерної війни — першочергова проблема людства. У світі нагромаджено майже 50 тис. різних ядерних боезарядів загальною потужністю до 50 тис. мегатонн, що у мільйон разів перевищує силу атомного вибуху в Хіросімі у 1945 р. Цього запасу достатньо, щоб декілька разів знищити людство. Вибух лише однієї мегатонної ядерної бомби за своєю силою перевищує сумарну силу всіх вибухів, які мали місце в роки Другої світової війни. Широке застосування зброї масового знищення призведе насамперед до знищення міст, де сконцентровано 40% населення планети, знищить майже все промислове виробництво, основний економічний потенціал людства. Якщо хтось і вціліє, то навряд чи зможе вижити в умовах радіації, рівень якої буде у 5 разів вищий за дозу, отриману жителями Хіросіми і Нагасакі. Застосування зброї масового знищення має глобальний характер. Це означає, що воно не може бути локалізованим межами однієї країни, що регіони й райони нашої планети, де не буде використана термоядерна зброя, теж будуть приречені.

Гонка озброєнь — величезна загроза людству не лише як небезпека виникнення термоядерної війни. На неї, як уже зазначалося, щорічно витрачається нині майже 800 млрд дол., що дорівнює витратам праці в сумі понад 100 млрд людино-років. Під військові бази відведено значну частину території, лише у регулярних військах зайнято понад 20 млн осіб. Виготовлення та нарощування величезних арсеналів зброї завдає непоправних збитків навколишньому середовищу. Особливо небезпечними є зберігання та поховання ядерних відходів, відходів хімічного та бактеріологічного виробництва, аварії на військових заводах, бойових літаках з ядерними та водневими бомбами.

Поряд із загрозою термоядерної зброї все реальнішою стає загроза екологічної зброї (провокування землетрусів, цунамі, порушення озонового шару над територією противника тощо), мілітаризація космосу.

Зростання мілітаризації економіки поглиблює і загострює економічні, соціальні, політичні та інші проблеми. Тому першочерговим завданням є припинення невпинної гонки озброєнь. Його вирішення вимагає демілітаризації економіки. Тому постає питання, як розв'язати суперечність між інтересами людства щодо виживання і гонкою термоядерних озброєнь.

Основні шляхи демілітаризації економіки. Пошуки шляхів демілітаризації економіки залежать насамперед від позиції США та Росії, на яких припадає лівова частка ядерного потенціалу, або майже 90% ядерних боєголовок світу. Демілітаризація економіки передбачає, що в Росії та США залишиться по 1—2 тис. одиниць. Саме таку кількість вважає оптимальною більшість досвідчених експертів світу, оскільки її достатньо для знищення ядерним ударом ключових цілей противника.

Важливою проміжною ланкою у відверненні загрози термоядерної війни є *конверсія*, тобто перехід від процесу мілітаризації економіки до економіки роззброєння, переведення військового виробництва на випуск мирної продукції. Попередньою умовою конверсії військового виробництва є істотна зміна пропорцій розподілу фінансових, матеріальних і людських ресурсів між військовою та цивільною сферами.

Наприклад, у США у виробництві військової продукції беруть участь 20 тис. великих підприємств і компаній як підрядники і понад 150 тис. як субпідрядники. Переважну частину замовлень Пентагону виконують 100 най-

могутніших корпорацій. В Англії, Франції, ФРН від 40 до 70% вартості всіх державних замовлень отримують 10—15 гігантських монополій. У США кілька мільйонів осіб зайняті виготовленням військових замовлень, а з урахуванням членів їх сімей — майже 15 млн осіб живуть на доходи, отримані від виконання усіх замовлень. Опосередковано у цей процес втягнуті підприємства й фірми, які отримують доходи від реалізації своєї продукції зайнятим у військових галузях економіки. Щорічно лише прямі військові витрати у США сягають в останні роки приблизно 280 млрд дол. Тому перерозподіл цих ресурсів на користь цивільних галузей — важлива попередня умова конверсії військового виробництва.

Проблема конверсії — складна соціологічна проблема, тобто така, що безпосередньо стосується економічних, соціальних, політичних, юридичних, психологічних та інших сфер системи суспільних відносин. В економічному плані конверсія на перших етапах вимагає певних витрат на переоснащення специфічної військової техніки, на виробництво товарів та послуг цивільного призначення. Крім того, вона зачіпає не однаковою мірою різні форми власності, вимагає специфічних структурних зрушень у межах кожної з них. У соціальному аспекті конверсія стосується осіб, зайнятих військовим виробництвом, та членів їх сімей. Оскільки заробітна плата робітників у військових галузях США в середньому на 40% вища, ніж у цивільній сфері, крім побоювання втратити роботу внаслідок конверсії (що є переважно психологічним моментом проблеми), вони побоюються також значного зниження свого життєвого рівня. Соціальний аспект конверсії пов'язаний також з можливістю опору з боку ВПК. Політичний аспект конверсії зумовлений тим, що її розв'язання є насамперед політичною проблемою, яка пов'язана з якісною зміною зовнішньої політики держави. Ще одним аспектом конверсії є те, що в капіталістичних країнах майже всю військову промисловість контролює держава, вона залежить від асигнувань держави, від державних закупівель товарів і послуг військового призначення. Політичний аспект конверсії військового виробництва означає, що для її здійснення потрібна допомога уряду.

Проте навіть у країнах Заходу не існує нездоланих соціально-економічних перешкод для проведення конверсії військового виробництва. З економічного погляду це зумовлено тим, що в кінцевому підсумку припинення гонки озброєнь сприятиме розширенню зайнятості, подо-

ланню гострих диспропорцій у господарстві, послабить дефіцити державного бюджету, інфляційні тенденції, стимулюватиме використання науки у виробництві тощо. У ширшому плані конверсія сприятиме подоланню всіх негативних тенденцій, зумовлених милітаризацією економіки. Не вимагатиме значних витрат перекваліфікація робітників та інженерно-технічних працівників, зайнятих у військовому виробництві. Часткову втрату ними заробітної плати можна компенсувати соціальними виплатами держави, джерелом яких стане економія для народного господарства, отримана за рахунок конверсії.

Конверсія військового виробництва сприятиме поширенню процесу диверсифікації, проникненню військових концернів у виробництво товарів і послуг цивільного призначення.

З погляду розв'язання найважливішої глобальної проблеми сучасності — відвернення термоядерної війни — конверсія військового виробництва надає послабленню гонки озброєнь незворотного характеру, зміцнює міжнародне співробітництво, сприяє розв'язанню інших глобальних проблем.

Основні шляхи розв'язання глобальних проблем

Основні риси екологічної кризи. У середині 70-х років почалася екологічна криза, яка означає різке загострення суперечностей між людиною та природою, їх конфлікт, глобальне порушення рівноваги у природному кругообігу речовин внаслідок панування приватнокапіталістичної власності, істотного деформування соціально-економічної системи в країнах колишнього СРСР та Східної Європи, а також господарської діяльності людей, ірраціональних процесів народонаселення тощо.

Найважливішими ознаками цієї кризи є:

1. *Глобальні зміни клімату та виникнення парникового ефекту.* Внаслідок безпрецедентних масштабів впливу людини на навколишнє середовище (потужність світової індустрії нині подвоюється кожні п'ять років), виходу людської діяльності за межі планети в космічний простір, втягнення у процес виробництва всіх елементів біосфери (повітря, води, рослинного і тваринного світу) озонний шар планети знищується, що може призвести до весвітнього потепління, танення льодів Арктики, затоплення значної частини заселених районів Землі, до зростання руйнівної сили ураганів, тропічних циклонів,

штормів. Щороку на нашій планеті відбуваються майже 10 тис. повеней, зсувів, ураганів, тисячі землетрусів, сотні вивержень вулканів, тропічних циклонів. За останні 20 років внаслідок цих природних катаклізмів загинуло до 3 млн осіб. Якщо екологічна криза загострюватиметься, кількість жертв від природних катастроф зростатиме.

Нині у повітря викидається щорічно до 6,3 млрд т вуглекислого газу. Руйнують озонний шар планети польоти літаків з надзвуковою швидкістю. Якщо концентрація вуглецю і металу відбуватиметься такими темпами, то в XXI ст. температура на планеті підвищиться на 5⁰ С (катастрофічним є підвищення на 1—2⁰ С).

Наслідком неоколоніальної політики в країнах, що розвиваються, зокрема політики «ножиць цін» на сировинні ресурси, є масове знищення лісів, передусім тропічних, що робить неможливим їх відтворення і призводить до розширення пустель. За даними Інституту світових ресурсів, життя понад 1 млрд людей періодично руйнується через повені, недостатність деревного палива, виснаження ґрунтів та водних джерел, зниження сільськогосподарського виробництва, спричинених прямо або опосередковано втратою тропічних лісів.

2. Проблема відходів. До відходів належить все те, що викидає людина в процесі виробничої діяльності, нерациональних форм організації відпочинку: промислові та побутові вихлопні гази, пластики, хімікати, гній з тваринницьких ферм, побутове сміття та ін. За рік у світі нагромаджується 300—400 млн т небезпечних відходів. Особливо шкідливі радіоактивні відходи, радіоактивні нукліди. Якщо до природних нуклідів живий світ пристосовувався упродовж усього процесу еволюції і вони не накопичуються в рослинах і тваринах (наприклад, у рослинах від 10 до 100 разів менше природних радіонуклідів, ніж у ґрунті), то радіонукліди ядерної енергетики засвоюються рослинним і тваринним світом. Внаслідок цього у деяких сільськогосподарських рослинах їх концентрація у 70—100 разів вища, ніж у ґрунті, у рибі та водяних рослинах — у десятки й сотні разів вища, ніж у воді. Найнебезпечніші для людини серед радіоактивних нуклідів — стронцій-90 і цезій-137, які добре засвоюються рослинами й тваринами і, потрапляючи з їжею в організм людини, випромінюванням руйнують його. Крім того, радіонукліди ядерної енергетики змінюють хімічний склад речовин у біосфері, нагромаджують у навколишньому середовищі нові шкідливі джерела випромінювання. Навіть якби не було такої глобальної катастрофи, як

Чорнобильська, ядерна енергетика безперервно опромінює населення, що спричиняє зростання онкологічних та генетичних захворювань, особливо серед дітей та вагітних жінок.

Значної шкоди здоров'ю завдають викиди під час випробування ядерної зброї. Проблема викидів особливо гостра в умовах панування монополістичної власності та деформації соціально-економічної системи в країнах колишнього СРСР. Так, у США підприємці в 1987 р. поховали майже 10 млрд кг шкідливих речовин, причому про 25% з них навіть не повідомили. Закони про стандарти екологічно чистої атмосфери ще досить недосконалі, деякі шкідливі хімічні речовини не віднесені до небезпечних. Експорт отруйного сміття з промислово розвинутих капіталістичних країн у слаборозвинуті щорічно перевищує 2 млн т. Якщо в Україні на одного жителя у 1980 р. припадало 240 т накопичених відходів, то у 1997 р. — понад 400 т. Загалом техногенний тиск на території України у 6—7 разів вищий, ніж у розвинутих країнах світу.

Значні відходи нагромаджуються й у Світовому океані. Океанський планктон щорічно поглинає до 50 млрд т вуглекислого газу, значна частина якого (майже 33%) осідає на дно. Щороку до Світового океану потрапляє від 1,7 до 8,8 млн т нафти. Цей процес істотно впливає на вміст CO₂ в атмосфері планети. Так, експорт отруйних відходів становить нині понад 3 млн т на рік.

Неоколоніалістська політика імперіалістичних країн у країнах, що розвиваються, призводить до отруєння значної частини території цих країн небезпечними для життя речовинами. Скажімо, американські фірми щорічно експортували у слаборозвинуті країни понад 150 млн т отрутохімікатів, використання яких на території США було заборонено. Цей процес триває.

Паливно-енергетична та сировинна проблеми. Використання паливно-енергетичних і сировинних ресурсів на нашій планеті зростає значними темпами. Так, щорічне споживання енергії у світі сягнуло нині понад 10 млрд т умовного палива, а в 1950 р. становило приблизно 2,5 млрд т. Внаслідок цього зростає енергоозброєність безпосередніх виробників. Нині промисловий робітник у процесі праці озброєний енергією приблизно у 1000 кінських сил. На кожного жителя планети припадає майже 2 кВт енергії, а для забезпечення загальноновизнаних норм якості життя необхідно 10 кВт енергії на людину. Такого показника досягнуто лише у деяких найрозвинутіших

країнах світу. Внаслідок цього, а також через подальше зростання населення планети, нераціональне використання енергії, сировини, нерівномірний розподіл паливно-енергетичних та сировинних ресурсів серед різних регіонів країн світу та інші фактори, їх виробництво та споживання і надалі зростатимуть.

Водночас енергетичні ресурси планети не безмежні. При запланованих темпах розвитку ядерної енергетики сумарні запаси урану будуть вичерпані у першому десятиріччі XXI ст. Але якщо витрачання енергії відбуватиметься на рівні енергетики теплового бар'єру, то всі запаси невідновлюваних джерел енергії згорять за 80 років. Найвірогідніший варіант, що енерговиробництво зростатиме протягом 75 років до досягнення бар'єру, а далі залишатиметься на досягнутому рівні, тоді всі види використуваного палива будуть вичерпані через 130 років.

Тому основною причиною загострення паливно-енергетичної проблеми з погляду речового змісту є зростання масштабів залучення природних ресурсів у господарський обіг та їх обмежена кількість на нашій планеті. З погляду суспільної форми такою причиною є відносини капіталістичної, насамперед монополістичної, власності, які зумовлюють хижацьку експлуатацію природних ресурсів.

Нераціональне використання енергоресурсів значною мірою спричинене неоколоніалістською політикою імперіалістичних держав, зокрема «політикою дешевої сировини», яка знекровлює економіку країн, що розвиваються. Так, якщо 15—20 років тому для придбання одного трактора країни, що розвиваються, повинні були продати приблизно 11 т цукру, то нині — понад 150 т. З 200 млрд дол., які споживачі розвинутих капіталістичних країн сплачують за сировинні товари, імпортовані з країн, що розвиваються, останні отримують лише до 30 млрд дол.

Величезні витрати енергетичних ресурсів мали місце в затратній економіці колишнього СРСР та країнах Східної Європи. У країнах СНД на виробництво одиниці національного доходу витрачається в середньому удвічі більше сировини, ніж у розвинутих країнах Заходу.

Шляхи розв'язання глобальних проблем. Основними шляхами розв'язання екологічної, паливно-енергетичної та сировинної проблем з погляду речового змісту суспільного способу виробництва є:

1) швидкий розвиток і використання таких основних видів відновлюваної енергії, як сонячна та вітрова, океанічна та гідроенергія річок;

2) структурні зміни у використанні існуючих невідновлюваних видів енергії, а саме: зростання частки вугілля в енергобалансі та зменшення газу і нафти, оскільки запасів цих корисних копалин на планеті менше, а їхня цінність для хімічної промисловості набагато більша;

3) створення екологічно чистої вугільної енергетики, яка б працювала без викидів шкідливих газів. Все це вимагає більших витрат держав на природоохоронні цілі. Але якщо у США та ФРН на ці заходи витрачалось 2% ВВП, в Японії — 3, то в колишньому СРСР — 1,2%. Значно скоротилися вони в останні роки в Україні. Країни колишнього СРСР ще не мають екологічно чистої вугільної енергетики, а в США вона вже створена;

4) розробка всіма країнами конкретних заходів щодо дотримання екологічних стандартів, тобто стандартів чистоти повітря, водних басейнів, раціонального споживання енергії, підвищення ефективності своїх енергетичних систем;

5) вивчення запасів власних ресурсів з використанням найновіших досягнень НТР. Як відомо, нині розвіданий відносно неглибокий шар земної кори — до 5 км. Тому важливо відкрити нові ресурси на більшій глибині Землі, а також на дні Світового океану;

6) інтенсивний розвиток країнами, що розвиваються, власного сировинного господарства, в тому числі переробних галузей сировини. Для розв'язання проблеми голоду у цих країнах треба розширювати обсяг посівних площ, запроваджувати передову агротехніку, високопродуктивне тваринництво, високоврожайні культури, ефективні добрива та засоби захисту рослин тощо;

7) пошук ефективних важелів управління процесом зростання народонаселення з метою його стабілізації на рівні 10 млрд осіб в середині XXI ст.;

8) припинення надмірного вирубування лісів, особливо тропічних, забезпечення раціонального лісокористування, коли кількість посаджених дерев значно перевищує кількість вирубаних;

9) формування в людей екологічного світогляду, що дало б змогу розглядати всі економічні, політичні, юридичні, соціальні, ідеологічні, національні, кадрові питання як у межах окремих країн, так і на міжнародному рівні насамперед з погляду розв'язання екологічної проблеми, впроваджувати на всіх рівнях принципи пріоритету екологічних проблем.

Основні шляхи розв'язання паливно-енергетичної та сировинної проблем з погляду суспільної форми (відносин економічної власності):

1) встановлення національної народної власності на всі природні ресурси. Це певною мірою послабить процес пограбування імперіалістичними державами та ТНК паливно-енергетичних і сировинних ресурсів країн, що розвиваються;

2) істотна зміна механізму ціноутворення на природні ресурси. Так, ціни на них у слаборозвинутих країнах, по суті, диктують гігантські ТНК, які зосередили у своїх руках контроль за природними багатствами. За даними експертів ЮНКТАД, від трьох до шести компаній контролюють 80—85% ринку міді, 90—95% ринку залізної руди, 80% ринку бавовни, пшениці, кукурудзи, какао, кави та грейпфрутів, 70—75% ринку бананів, 60% ринку цукру. ТНК за допомогою політики «поділяй і володарюй» домагаються незгодженості між країнами — експортерами природних ресурсів. За такими цінами світового ринку продавач колишній СРСР свої паливно-енергетичні та сировинні ресурси. Якщо у США в цій ситуації віддають перевагу імпорту природних ресурсів, заощаджуючи свої значні корисні копалини, то СРСР розбазарював їх за мізерні кошти. Це породжувало варварське ставлення загальносоюзних міністерств і відомств до природних ресурсів республік;

3) протиставлення об'єднаній силі розвинутих країн стратегії об'єднання дій країн-експортерів паливно-енергетичних та сировинних ресурсів. Ця стратегія має стосуватися як обсягу видобування всіх видів ресурсів, так і квот їх продажу на зовнішніх ринках;

4) списання всіх боргів слаборозвинутих країн, сума яких перевищила 2,5 трлн дол. Для виплати лише відсотків за ці борги не вистачає коштів, отриманих від імперіалістичних держав за експорт сировинних ресурсів. У 1988 р. загальна сума допомоги розвинутих капіталістичних держав країнам, що розвиваються, становила 90 млрд дол., але за цей же рік виплати останніх у рахунок боргу і відсоткових платежів були на 50 млрд вищі. Це найбільше за всю історію переливання капіталу з бідних країн до багатих;

5) відмова від диктату міжнародних капіталістичних організацій, насамперед МВФ. Він полягає в тому, що надання «допомоги» країнам, що розвиваються, здійснюється за умов виконання практичних рекомендацій при проведенні внутрішньої соціально-економічної політики. До таких рекомендацій належить програма жорсткої економії, яка значно скорочує внутрішнє споживання найбідніших верств населення, підриває державний сектор

економіки, але не зачіпає інтересів еліти цих країн, призводить до нерівномірного розподілу багатств у них. Така політика імперіалістичних держав, транснаціональних монополій та міжнародних організацій зумовила те, що країни «третього світу», де голодує майже 1 млрд населення, субсидують економіку розвинутих капіталістичних країн, що призводить до економічної, паливно-енергетичної та сировинної криз;

6) ліквідація тягара гонки озброєнь у країнах «третього світу». Військові витрати цих країн досягають чверті витрат всього світу. Загалом країни, що розвиваються, витрачають 5,0% свого ВВП на озброєння порівняно з 1% на охорону здоров'я і менше 3% на освіту;

7) нарощування випуску готової продукції країнами, що розвиваються, оскільки розвинуті країни і ТНК намагаються здійснювати в них лише первинну обробку мінеральної сировини. Це дало б змогу навіть за нинішньої кон'юнктури цін на світовому ринку значно збільшити доходи від експорту;

8) виділення розвинутими капіталістичними державами (які десятиліттями грабували природні ресурси слаборозвинутих країн, внаслідок чого загострилися проблеми голоду, енергетичної, екологічної, сировинної криз) країнам «третього світу» значних фінансових, людських та технічних ресурсів для розвідування, розробки природних ресурсів, їх переробки, транспортування, розподілу за справедливими (трансформованими) цінами з метою значного збільшення валютних доходів, встановлення економічного суверенітету над своїми ресурсами. За рахунок цих коштів слід інтенсивно розвивати сільське господарство, долати нераціональну монокультуру;

9) здійснення прогресивних аграрних перетворень на селі, ліквідування неоколоніальних форм аграрних відносин: розвиток експортних галузей сировини за рахунок штучного обмеження сільськогосподарського виробництва; монополізація поставок сільськогосподарської техніки та реалізація продукції сільського господарства; використання поставок продовольства з метою економічного та політичного тиску тощо;

10) об'єднання зусиль усіх країн для розв'язання глобальних проблем, значне збільшення витрат на подолання насамперед екологічної кризи за рахунок послаблення гонки озброєнь, зменшення військових витрат. Нині витрати на охорону довкілля у світі більш як у два рази нижчі від мінімального рівня, необхідного для стабілізації екологічної обстановки на планеті. Доцільно створити

за рахунок країн, які завдали найбільшої шкоди планеті, своєрідний фонд екологічної безпеки для ліквідації найзагрозливіших для навколишнього середовища джерел небезпеки;

11) взяття на себе усіма державами, незалежно від їхньої належності до певної соціальної системи, основної відповідальності за збереження природи і за допомогою адміністративно-економічних та правових важелів стимулювання виробництва таких автомобілів, техніки, електростанцій і т. ін., які б не забруднювали довкілля, забезпечували економію всіх паливно-енергетичних, сировинних ресурсів, розширення лісових насаджень, зменшення відходів тощо;

12) активізація діяльності різних громадських організацій, політичних партій, спрямованої на розв'язання глобальних проблем, створення нових організацій, головним завданням яких було б збереження життя на Землі, створення адекватних з погляду сутності людини умов існування на планеті;

13) застосування комплексу економічних важелів управління якістю навколишнього середовища, в тому числі субсидій і дотацій за виготовлення екологічно чистої продукції, за виконання державних екологічних проєктів; екологічних платежів за всі види забруднення навколишнього середовища; виплат за збереження і поліпшення екологічних результатів; пільгове або дискримінуюче кредитування, оподаткування і ціноутворення; екологічне страхування та ін. У країнах ОЕСР використовуються, зокрема, понад 150 різних економічних важелів у цій сфері, в тому числі понад 80 різноманітних штрафів, понад 40 видів субсидій.

Запитання. Завдання

1. Які проблеми називають глобальними і в чому полягає їх сутність?
2. Проаналізуйте головні причини загострення глобальних проблем.
3. Охарактеризуйте основні погляди західних учених на загострення глобальних проблем.
4. Які головні шляхи роззброєння і демілітаризації економіки?
5. З'ясуйте найважливіші шляхи подолання екологічної кризи.
6. Які основні шляхи подолання відсталості країн, що розвиваються?
7. Охарактеризуйте основні шляхи подолання паливно-енергетичної кризи.
8. Які найважливіші шляхи розв'язання сировинної проблеми?

074 **Основи економічної теорії / За ред. С. В. Мочерного: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Видавничий центр «Академія», 2002. — 472 с. (Альма-матер)**

ISBN 966—580—111—2

У посібнику розкрито зміст економічних законів і категорій, які відображають сутність, становлення і розвиток соціально-економічних систем.

Для студентів вищих навчальних закладів.

ББК 65.9(2)421

Навчальне видання

Серія «Альма-матер»
Заснована в 1999 році

Основи економічної теорії

Посібник

За редакцією
МОЧЕРНОГО Степана Васильовича

Редактор Т. Д. Станішевська
Технічний редактор Т. І. Семченко
Коректори Н. В. Міщенко, К. С. Мусієнко,
Комп'ютерна верстка С. В. Терещука

Підписано до друку
з оригінал-макета 20.07.2002.
Формат 84х108/32.
Папір офс. № 1.
Гарнітура Шкільна.
Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 24,78.
Ум. фарбовідб. 25,18.
Обл.-вид. арк. 28,71.
Зам. 2-188.

Видавничий центр «Академія»
04119, м. Київ-119, а/с 37.
Тел./факс: (044) 213-19-24; 456-84-63.
E-mail: academia-pc@svitonline.com
Свідоцтво: серія ДК № 555 від 03. 08. 2001 р.

ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.